

Een tweede tussenbalans van het Nederlands toverijonderzoek

Gijswijt-Hofstra, Marijke, en Willem Frijhoff (red.). *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*. Amsterdam 1987, De Bataafsche Leeuw. 331 (29) p., ill.; ISBN 90-6707-158-7.

De multidisciplinaire studiegroep 'Hekserij en toverij in Nederland' heeft, anderhalf jaar nadat zij de bundel 'Kwade mensen' als aflevering van dit tijdschrift had laten verschijnen, een tweede overzichtswerk gepubliceerd, dit keer met niet minder dan 23 geografisch en thematisch geordende artikelen, bijeengebracht onder de titel 'Nederland betoverd'.

Vooraleer de inhoud aan een nadere beschouwing te onderwerpen, is het op zijn plaats de leden van de studiegroep, en in het bijzonder haar stuwende kracht Marijke Gijswijt-Hofstra, lof toe te zwaaien voor het feit dat zij reeds zo kort na hun eersteling deze omvangrijke verzameling hebben voortgebracht. Voegt men daarbij, dat een beredeneerde bibliografie van de Nederlandse toverijliteratuur en een Engelstalige editie van een selectie uit 'Nederland betoverd' op stapel staan en dat de afzonderlijke deelnemers aan de studiegroep veelvuldig her en der over hun onderzoek publiceren, dan mag men aannemen dat dit gevarieerde gezelschap van theologen, historici, volkskundigen, antropologen enzovoorts er binnenkort in geslaagd zal zijn de achterstand op het buitenlandse hekserijonderzoek volledig te hebben weggewerkt.

Nu dan de tussenbalans die met 'Nederland betoverd' is opgemaakt. Een tussenbalans kan het boek stellig genoemd worden, want in bijna alle bijdragen wordt met nadruk gewezen op talrijke nog onbeantwoorde vragen en op nog op te vullen leemten in de kennis. Bovendien is nog slechts in beperkte mate een poging tot synthese en tot chronologische, geografische en thematische ordening ondernomen. In het slotartikel van Gijswijt-Hofstra worden weliswaar nuttige stappen in die richting gezet, maar haar betoog is toch voornamelijk een resumé van de voorafgaande bijdragen, zonder dat de soms nogal divergerende opvattingen van de verschillende auteurs ten volle aan elkaar getoetst zijn. Dat het daarbij niet om de geringste kwesties gaat, mogen enkele voorbeelden verduidelijken.

In hun artikel over de vervolgingen onder Karel van Gelre (nr. 2 in de bundel) keren De Waardt en De Blécourt zich tegen de bekende mening van Scheltema (1828), dat ten onzent executies laat op gang gekomen zijn, vroeg beëindigd werden en relatief gering in aantal zijn geweest. Alleen op het vroegtijdig einde trachten zij niet af te dingen, maar voor de rest is de teneur van hun betoog, dat Nederland niet de Europese uitzonderingspositie heeft ingenomen die het door Scheltema wordt toegeschreven. Plaatst men nu daarnaast de opinie van Beliën (nr. 18), die een aantal juridische verhandelingen op toverij heeft onderzocht, dat Scheltema's wezenlijke conclusies "nog steeds als een paal boven water staan", dan voelt de argeloze lezer zich wel enigszins in verwarring gebracht. Wanneer hij zich nog herinnert, dat Gijswijt-Hofstra in haar inleiding (nr. 1) de Noordelijke Nederlanden de "meest opvallende

uitzondering binnen het geheel van heksenvervolgingen in noordwest Europa” noemt, zal hij wellicht concluderen dat de redactie van de bundel eerder Scheltema dan diens bestrijders volgt. Later blijkt dat toch weer een nogal voorbarige slotsom, want in haar afsluitende artikel (nr. 22) relateert dezelfde schrijfster het idee van de geringe Nederlandse vervolgingsintensiteit op allerlei manieren: het zou daarbij eerder om de Republiek dan om het huidige Nederlandse gebied gaan, er blijkt geen significant verschil te bestaan met uiteenlopende landen als Finland en Engeland en er is misschien überhaupt geen opvallende uitzonderingspositie in het geding vóór het begin van de zeventiende eeuw. Werkelijk uniek is de Republiek (!) alleen door het vroege doven van de brandstapels.

Hierna kom ik nog op dit punt terug, maar het moge op voorhand duidelijk zijn, dat nadere uitspraken over de vraag of en in hoeverre de Noordelijke Nederlanden een bijzondere positie innemen, uiteindelijk zullen moeten voorafgaan aan pogingen tot verklaring van die positie, die blijkens het eerste artikel (p. 11) wel tot de oogmerken van de bundel behoren.

Een ander voorbeeld, waarbij het om meer impliciete interpretatieverschillen gaat, betreft de relatie tussen de vervolgingen en de opvattingen van de zittende magistratuur. In zijn bijdrage over de Drentse vervolgingen maakt De Blécourt nogal wat werk van de bestrijding van Groenhuis en Van Deursen, die het ontbreken van doodvonnissen in het resterende bronnenbestand en de veelvuldige bestraffing van toverijbetichtingen als aanwijzingen voor de ‘terughoudendheid’ en het ‘wijs beleid’ van de gewestelijke overheid hadden opgevat. Volgens De Blécourt laten de bronnen een dergelijke conclusie niet toe en dient veeleer het Drentse rechtsbestel met zijn onschuldseed en zijn sancties op onbewezen aanklachten ter verklaring van het geringe aantal vervolgingen naar voren te worden geschoven.

Andere medewerkers aan de bundel zijn minder preuts op dit gebied en hanteren veelal de veronderstelling dat de mate van vervolging inderdaad een indicatie vormt voor de vervolgingsbereidheid van de plaatselijke overheden. Men leze er bijvoorbeeld het artikel van Gerbenzon (nr. 11) over het nabije Groningen en Friesland op na. Ook deze auteur hecht gewicht aan zaken als de rechterlijke organisatie en het vigerend procesrecht, maar hij schroomt niet om de afwezigheid van executies, zowel in Friesland als in de stad Groningen en het naburige Gorecht, wel degelijk op te vatten als een teken dat de leden van het Friese Hof en de Groningse Raad terughoudend tegenover vervolgingen en zelfs skeptisch tegenover het geloof in hekserij stonden.

Ook hier gaat het om een tamelijk fundamentele kwestie. Het behoort immers tot de meest hardnekkige en tegelijk meest omstreden tradities in het hekserijonderzoek om de afwezigheid of teruggang van de vervolgingen tenminste ten dele toe te schrijven aan een mentaal klimaat, dat wel met termen als ‘verlicht’, ‘kritisch’, en ‘skeptisch’ wordt aangeduid. Niemand neemt tegenwoordig dit soort begrippen nog zonder relativering of nuancering in de mond, maar afgedaan hebben ze evenmin en de verleiding is natuurlijk groot om een eventuele bijzondere positie van Nederland op het gebied van de heksenvervolgingen juist in het kader van een dergelijk mentaal klimaat te plaatsen. Het gevaar van cirkelredeneringen, waarbij de afwezigheid van vervolgingen wordt toegeschreven aan de heersende skepsis, terwijl deze laatste eerder uit de afwezigheid van vervolgingen was gededuceerd, is in dit verband verre van denkbeeldig.

Om die reden zijn artikelen als van Roodenburg (nr. 7) en Caspers (nr. 14) zo bevredigend. De eerste auteur brengt onbetwistbaar skeptische uitlatingen aan het licht, die afkomstig zijn uit kringen waar men ze voorheen het minst had gezocht, namelijk die van de gereformeerde kerkeraden; de tweede slaagt erin met behulp van zijn microscopisch onderzoek naar processen in een aantal Peeldorpen de lens voldoende scherp te stellen om verschillende groeperingen te kunnen onderscheiden, waarvan niet alleen het handelen, maar ook de uiteenlopende visies op de toverijgevallen ter plaatse tamelijk duidelijk worden.

Om diezelfde reden kan men ook opmerkingen onderschrijven als die van Steenhuis (nr. 4), die een fundamentele begrip van het zich wijzigende vervolgingsgedrag van het Hof van Utrecht wil zoeken in de sociale en intellectuele raamwerken, waarin de opeenvolgende raadsheren verkeerden. De loutere vaststelling dat deze heren tegen 1600 kennelijk sceptischer geworden waren, voldoet inderdaad nauwelijks.

Een laatste voorbeeld van verschillende standpunten die het verdienen om nader aan elkaar getoetst te worden, heeft betrekking op de mate waarin demonologische theorieën, en in het bijzonder de radicale varianten met hun expliciet diabolisme en sectarisme, in onze streken aanhang en bekendheid hebben genoten en een rol in het vervolgingsbeleid hebben gespeeld. Naar aanleiding van de eerdere bundel 'Kwade mensen' zijn daarover door enkele leden van de studiegroep de degens gekruist in het tijdschrift 'Theoretische geschiedenis', zonder dat daarmee veel duidelijkheid geschapen is. Eén van de onderzoeksdesiderata op korte termijn dunkt mij het precies in kaart brengen van de penetratie van wat gemakshalve de 'Malleus-Binsfeld-Delrio-traditie' genoemd kan worden. Het zou mij niet verbazen wanneer daaruit zou blijken, dat het met name door Dresen-Coenders (nr. 13) gestipuleerde belang van demonologische theorieën voor sommige gewesten goed verdedigbaar is, terwijl men het voor andere met De Blécourt als overgewaardeerd zou moeten beschouwen.

Behalve de bovengenoemde kwesties, ten aanzien waarvan een verder uitkristalliseringsproces binnen de studiegroep verwacht en verhoopt mag worden, verdienen mijns inziens nog enkele andere aspecten van de bundel enige kanttekeningen. Daar is op de eerste plaats de afbakening en onderverdeling van het onderzoeksgebied. Hoewel men kan billijken dat om praktische redenen het huidige Nederland als uitgangspunt is gekozen en dat men om dezelfde redenen de meeste artikelen naar groepjes moderne provincies gerangschikt heeft, dient uit het thans bijeengebrachte materiaal de conclusie getrokken te worden, dat in een volgende onderzoeksfase andere indelingen de voorkeur verdienen. Met de buitengrenzen gebeurt dit in de bundel reeds zo nu en dan stilzwijgend, wanneer alleen de Republiek als referentiekader genomen wordt, of wanneer juist de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden te zamen worden behandeld, zoals begrijpelijkerwijze geschiedt in de artikelen over theologen en rechtsgeleerden van Gielis en Beliën (nrs. 15 en 18).

In een enkel geval sluipt op deze manier enige onduidelijkheid binnen, bijvoorbeeld wanneer voor de vroegste Gelderse processen voor een niet onbelangrijk deel gesteund wordt op een aantal toverijgevalen in het eerste decennium van de zestiende eeuw in Vierssen en Erkelenz. Het is zeer de vraag of deze 'Duitse' gevallen, die ook in de processenlijst achterin het boek zijn opgenomen, wel moeten worden meegeteld als men, om maar wat te noemen, Zuidnederlandse zaken uit Limburg en Brabant buiten beschouwing laat.

Veel belangrijker dan dit soort details is echter het algemene beeld dat uit de bundel naar voren komt: noch de grenzen van het huidige Nederland, noch die van één of andere historische voorganger lijken van veel betekenis. Veeleer manifesteert zich een globale tweedeling tussen een groep gebieden met weinig tot zeer weinig vervolgingen en zonder of nagenoeg zonder doodvonnissen (grotendeels: Friesland, Drente, Holland, Zeeland) en een groep met aanzienlijk meer vervolgingen en executies (Groningen, delen van Gelderland, Oost-Brabant, Limburg). Een exacte grens valt misschien niet te trekken, maar zo er al sprake is van een uitzonderingspositie, dan heeft die niet op Nederland, maar op de eerste groep gebieden betrekking.

Dat impliceert tevens dat generalisering voor geheel Nederland weinig waarde kunnen hebben en dat men zich bij eventuele verklaringen voor uitzonderlijkheid eveneens beter alleen op de vervolgingsarme streken kan richten, terwijl anderszins de Limburgse hekserij waarschijnlijk veel beter in het verband van de aangrenzende Duitse en Zuidnederlandse gebieden kan worden begrepen, en de Groningse in relatie tot de Oostfriese moet worden

gebracht, zoals Gerbenzon (nr. 11) heeft duidelijk gemaakt. Enigszins op de spits gedreven zou men kunnen zeggen, dat de in het buitenlandse onderzoek ontwikkelde vragen en verklaringen op deze laatstgenoemde gebieden goed toepasbaar zijn, terwijl voor de vervolgingsarme gewesten een andere en eigen vraagstelling zou moeten worden geconstrueerd. Het gaat daar immers vooral om de verklaring van het feit dat vervolgingen zich niet of nauwelijks hebben voorgedaan. Bij ontstentenis van een groot publiek toverijdebat (cf. Gielis, Stronks en Beliën, nrs. 15-18) zal men vermoedelijk alleen via lastig begaanbare omwegen hierover iets meer te weten kunnen komen. Men kan er dan ook begrip voor hebben, dat de studiegroep haar krachten in eerste instantie gewijd heeft aan de bestudering van wat zich wèl aan toverijvervolgving heeft voorgedaan, maar dat neemt niet weg dat uiteindelijk de vraag, waarom een gemiddelde zestiende-eeuwse schepen in Haarlem zelfs niet in de verleiding schijnt te zijn gekomen om heksen te vervolgen, minstens zo klemmt als de vraag, waarom dit een enkele uitzonderlijke keer toch wèl gebeurde.

In dit verband dient nog een laatste punt te worden aangeroerd. Het zou de veelzijdigheid van 'Nederland betoverd' namelijk tekort doen, wanneer niet werd gememoreerd hoe een aantal contribuenten van de nood aan vervolgingen op een andere wijze een deugd hebben gemaakt. Dat blijkt al min of meer uit de gewijzigde naam van de studiegroep, die bij haar oprichting in 1982 'Nederlandse heksenvervolgingen' heette, maar zich nadien in 'Hekserij en toverij in Nederland' heeft omgedoopt. Er mogen dan misschien relatief weinig brandstapels in onze streken zijn ontstoken, getoverd en gehekt werd er bij het leven!

Met betrekking tot de kennis van de feitelijke magische handelingen – betoveringen en vooral onttoveringen – hebben verscheidene leden van de studiegroep (Roodenburg, De Blécourt, Pereboom, Frijhoff, Dekker en Gijswijt-Hofstra, nrs. 7-9 en 19-21) aanzienlijke voortgang geboekt. Met gebruikmaking van smaadprocesstukken, bronnen betreffende de kerkelijke tucht, sagenmateriaal en dergelijke blijkt men veel dieper in het magisch universum, waarin de meerderheid van de bevolking leefde, te kunnen doordringen dan met behulp van de veelal formele en door de autoriteiten gekleurde stukken van de eigenlijke heksenprocessen.

Wel vind ik het enigszins te betreuren, dat in sommige bijdragen het onderscheid tussen de vervolging van tovenaars en die van betichters niet wat scherper is aangezet. En hoe belangrijk de recent aangeboorde bron van smaadprocessen ook is en hoe begrijpelijk de geestdrift van haar exploranten en exploitanten, het lijkt mij toch eerder verwarrend dan verhelderend om deze processen gezamenlijk met processen tegen tovenaars in de overigens uiterst welkome lijst achter in het boek op te nemen. Hoewel er natuurlijk complicerende overgangsgevallen zijn, kan men ze toch globaal eerder als tegenpolen dan als verwanten opvatten.

De hier en daar aangebrachte kritische kanttekeningen mogen niet overschaduwen, dat 'Nederland betoverd' (waarin nog aanzienlijk meer waardevols voorkomt dan hier besproken kon worden) voorlopig het uitgangspunt voor alle verder onderzoek zal zijn en dat het boek dan ook voor een brede kring van in toverij geïnteresseerden als verplichte lectuur moet worden aangemerkt.

Wanneer mij tot slot nog enige opmerkingen over de vorm veroorloofd zijn: mogen we voor volgende publicaties van de studiegroep om een iets elegantere bladspiegel en om een omslag zonder pseudo-antieke letters en zonder zo'n verdwaalde velduil vragen? – P.C. van der Eerden, Historisch Seminarium UvA.

Bimmer, Andreas C., and Siegfried Becker (Hrsg.). *Alkohol im Volksleben*. Marburg 1987, Jonas Verlag. (Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung NF 20 (1986)). 271 (van 278) p., ill.; ISBN 3-922561-60-8.

Volgens een onlangs verschenen sociologische studie over de 'Kneipe' beperken de meeste volkskundige studies zich tot een feitelijke beschrijving van de diverse gebruiken, gezegden en liederen die er met betrekking tot dit onderwerp bestaan. Andreas C. Bimmer, die het themanummer 'Alkohol im Volksleben' inleidt met een artikel (p. 10-36) waarin een overzicht van de belangrijkste literatuur wordt gegeven en dat afgesloten wordt met een lijst van punten waarop het onderzoek zich de komende tijd zou moeten richten, is het gedeeltelijk eens met deze opvatting. Dit themanummer is dan ook een aansporing om de bestudering van het onderwerp alcohol door volkskundigen vanuit een andere invalshoek aan te pakken. Dit zou volgens Bimmer niet alleen moeten resulteren in studies over onderwerpen die tot nog toe grotendeels buiten het bereik van de volkskundigen hebben gelegen, zoals de rol van alcohol in de massamedia, de zelfhulpgroepen van ex-drinkers en alcohol als onderwerp van graffiti, maar ook in een grotere aandacht voor de functie die de alcohol binnen de maatschappij heeft en vooral voor de normen die bij alcoholgebruik gelden. Hierbij heeft de volkskundige meer dan een beschrijvende taak. De idylle van het onschuldig drinkgenot moet kritisch doorgelicht worden en de dubbele moraal met betrekking tot het alcoholgebruik moet aan de kaak gesteld worden.

In een veertiental artikelen komt de alcohol in vele facetten ter sprake, van de anti-alcoholbeweging in Zwitserland tot de Ierse pub in Ierland, maar ook in Duitsland. Sommige daarvan houden zich wat betreft de onderwerpkeus of de invalshoek aan de door Bimmer uitgestippelde lijn, zoals bijvoorbeeld het artikel van Siegfried Becker. Deze schetst de functie die de alcohol had als betaalmiddel voor de landarbeiders in het negentiende-eeuwse Oberhessen. Daar zorgde de door de boeren verstrekte alcohol ervoor dat deze groep lange tijd niet in staat was om uit een situatie van afhankelijkheid en armoede te komen (55-69). Ook het artikel van Alber is een voorbeeld van de kritische aanpak. Hij licht op vaak humoristische wijze het al gedurende eeuwen bestaande stereotype beeld van de Württembergische wijncultuur door. Dit, zeer positieve, beeld wordt nog steeds in stand gehouden. Zo was Tsjernobyl aanleiding tot de slagzin "Lieber hoher Oechsle-Grad als Bequerel im Blattspinat" (151-161).

Max Matter heeft zich op een zeer zakelijke wijze met het verschijnsel 'Weinkauf' bezig gehouden. In Hessen wordt met deze term een bekrachtiging van een zakelijke overeenkomst (waaronder ook een verloving verstaan moet worden) aangeduid, die vroeger gepaard ging met het aanbreken van een fles wijn. Aan de orde komen de geschiedenis en de juridische en sociale aspecten van dit gebruik (37-54). – Hans van Koolbergen.

Cox, H.L. *Rheinische volkskundliche Bibliographie für die Jahre 1950-1975*. In Zusammenarbeit mit Michael Faber, Susanne Hennsche [u. A.]. Köln/Bonn 1987, Rheinland-Verlag/Rudolf Habelt. (Beiträge zur rheinischen Volkskunde, 1). 270 p., 20 ill.; DM 29,80; ISBN 3-7927-0824-8.

Deze bibliografie, waarin de volkskundige literatuur van de huidige deelstaten Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz, met uitzondering van resp. het noordoostelijk en zuidelijk gedeelte, voor de periode 1950-1975 toegankelijk is gemaakt, is ingedeeld volgens de systematiek van E. Hoffmann-Krayer, met dat verschil dat de ordening sterk is aangepast aan het regionale karakter van het materiaal. Verder is meer plaats ingeruimd voor de nieuwere onderzoeksgebieden van de volkskunde, zoals bijvoorbeeld het verenigingsleven. Opgenomen zijn monografieën en artikelen uit vaktijdschriften, heemkundige periodieken, jaar-

boeken en feestbundels van verenigingen, alsmede volkskundefilms. Daarbij golden de wetenschappelijke of documentaire waarde, de waarde als bron en de bereikbaarheid van het materiaal als criteria. Naamkundige en dialectologische publicaties zijn, afgezien van dialectwoordenboeken en kultuurhistorische studies zoals die over woord en zaak, buiten beschouwing gelaten. Door middel van een ingang op namen van auteurs, uitgevers en organisaties, een geografische index en een persoons- en zaaknamenregister, is het materiaal verder ontsloten. De bibliografie zal nog een vervolg krijgen tot het jaar 1980; daarin zullen ook de nagekomen titels worden opgenomen. De oorspronkelijke bedoeling om de bibliografie in 1900 te laten beginnen, was om financiële redenen niet te realiseren. – E. Doelman.

Dinzelbacher, P., und H.-D. Mück (Hrsg.). *Volkskultur des europäischen Spätmittelalters*. Stuttgart 1987, Alfred Kröner Verlag. (Böblinger Forum, 1). 246 p.; ISBN 3-52066201-9.

Deze bundel bevat de weergave van de lezingen die op een in juni 1986 in Böblingen gehouden congres werden uitgesproken. In de eerste bijdrage roept Peter Dinzelbacher, aanknopend bij zijn artikel in VB 12 (1986) p. 265-282, zijn Duitse collega's wederom op, het voorbeeld van de Franse medievistiek te volgen en de volkscultuur van de Middeleeuwen meer dan voorheen te bestuderen. Ook uit de lijst van sprekers/auteurs blijkt het streven Duitse onderzoekers en geïnteresseerden in contact te brengen met onderzoek van elders. Naast de Duitstalige auteurs Dinzelbacher, G. Jaritz, E. Engel, H. Kühnel, E. Englisch, U.M. Schwob, W. Frey, L. Röhrich en G. Scholz leverden R. Muchembled, P. Burke, F. Cardini en A. Quak bijdragen. Zij behandelen een caleidoscopische veelheid van onderwerpen: de culturele wisselwerking tussen de verschillende maatschappelijke lagen, de cultuur van jongeren, de verhouding tussen mondelinge en schriftelijke cultuur, heksenvervolgving, het dagelijks leven van de laat-middeleeuwse Duitse koopman, vastenavond, het gebruik van runen in de late Middeleeuwen, preken als voertuigen van cultuuroverdracht tussen de cultuur van de intellectuele elite en die van het volk, vormen van religiositeit van leken, antisemitisme, de invloed van schriftelijke en mondelinge cultuur op het vertellen in de late Middeleeuwen, sociale bewegingen onder boeren in de tijd voorafgaand aan de Hervorming. Gezien dit scala van onderwerpen is het niet verwonderlijk dat er geen poging gedaan is tot het formuleren van conclusies in een slotbeschouwing.

Enige trends zijn wel te constateren. Naast de Franse mentaliteitsgeschiedenis wint ook Norbert Elias langzaam terrein in West-Duitsland. Veel minder dan in Frankrijk wordt er gestreefd naar het integreren van vraagstellingen uit de culturele antropologie. De Oostduitse Evamaria Engel opereert in haar artikel over de Duitse koopman met het begrip *Alltag*; dit levert een sociaal-economische geschiedschrijving op microschaal op, waarbij men een ordenend begrip als cultuur of mentaliteit blijft missen. De bundel in zijn geheel biedt geen panorama van de nationale en regionale verscheidenheid van de laatmiddeleeuwse volkscultuur, wel een aardige staalkaart van de hedendaagse nationale onderzoekstradities. – Rudi Künzel.

Doornbosch, Ate. *Onder de groene linde. Verhalende liederen uit de mondelinge overlevering verzameld*. Deel 1: *Liederen met magische, religieuze en stichtelijke thematiek*. Ingel. en van comm. en registers voorzien door Marie van Dijk [e.a.]. Amsterdam 1987, Uniepers. 362 p., ill., krt., muz.; f 29,50; ISBN 90-6825-0485.

Dit boek vormt de eerste neerslag van een onderzoek dat voornamelijk plaatsvond vanuit het ruim dertig jaar oude, door Ate Doornbosch geredigeerde radioprogramma 'Onder de groene

linde'. Het was dank zij dit programma dat Doornbosch in contact kon komen met zijn zegslieden in het hele land.

Terwijl menigeen het 'volkslied'-tijdperk als voorbij beschouwde, verzamelde hij nog vele duizenden liederen 'uit de volksmond'. Het is aan zijn persoon te danken, dat de relatie tussen hem en de omroep en later tussen het P.J. Meertens-Instituut, waarin het Nederlands Volksliedarchief is ondergebracht, en het Radio Volkskundig Bureau zo werkzaam is geworden en gebleven. Uit die samenwerking vloeide ook de publicatie voort, waardoor alvast een gedeelte van de bij het P.J. Meertens-Instituut en het Radio Volkskundig Bureau 'opgeslagen' liederen voor een groter publiek toegankelijk is gemaakt.

Voor de publicatie in zeven delen, die over een periode van tien jaar zullen verschijnen, is gekozen voor een thematische indeling volgens een internationaal aanvaarde classificatie die vergelijkende studie vergemakkelijkt. Dit eerste deel bevat liederen met een magische, religieuze en stichtelijke thematiek. De andere delen zullen thema's behandelen als liefde, familiebetrekkingen, wreedheden en sociale conflicten, zodat na afronding van het geheel de publicatie niet alleen een overzicht geeft van wat er in ons land in een bepaalde periode aan liedmateriaal is overgeleverd, maar ook een enorme bijdrage levert aan de kennis van de Nederlandse volkscultuur. De publicatie is een gelukkige combinatie van lied en achtergrondinformatie, want hoewel een lied op zich erg interessant kan zijn, wint het aan diepte als het geplaatst kan worden in een omgeving die bepaald wordt door de mens, sociale toestanden, tijdsclimaat e.d.

Na een heldere inleiding door Ate Doornbosch zelf over o.a. de voorgeschiedenis van het onderzoek naar het Nederlandse volkslied, de samenwerking met de omroep, het veldwerk, en de functie, herkomst en verspreiding van de liederen, bespreekt Hermine Sterringa het muzikale aspect van het Nederlandse verhalende lied. Voorzover ik begrepen heb, is het een algemene inleiding op de gehele reeks, erg summier overigens, met constatering die men moeilijk kan controleren, omdat publicatie van verreweg de meeste liederen nog moet volgen. Het had mij beter geleken dit gedeelte met terugverwijzing naar of met aanhaling van reeds gepubliceerde liederen in het laatste deel op te nemen als een soort nabeschouwing zodat stellingen en/of conclusies getoetst kunnen worden. Het geheel zou dan ook levendiger zijn geworden, terwijl het nu overkomt als wat droge aantekeningen, die nog niet altijd duidelijk zijn ook.

Bijzonder interessant zijn de bijlagen, waarin verschillende zegslieden aan het woord komen en vertellen over zaken die speelden rond het zingen, zoals verspreiding en omstandigheden waaronder gezongen werd.

De 43 liederen met hun varianten worden telkens ingeleid door een samenvatting van de inhoud, een toelichting op het betreffende lied en de melodie. Alle melodieën staan met een kruis aan de sleutel genoteerd ten gerieve van degenen die de verschillende varianten willen vergelijken. Waarom bij elke melodie in kleinere druk nog eens extra staat aangegeven op welke hoogte het lied in werkelijkheid gezongen is, is mij niet duidelijk. Anders dan bij transcripties van instrumentale opnamen is de toonhoogte bij een liedtranscriptie niet belangrijk. Op een enkele uitzondering na zingen zegslieden bij een volgende opname dikwijls op een andere toonhoogte dan bij de eerste opname, of ze corrigeren de aanvankelijk ingezette toonhoogte, als die te hoog of te laag blijkt.

Gegevens over de zegspersoon, de data en plaatsen van optekening, verduidelijkt in een verspreidingskaart, en vermeldingen of literatuur completeren de informatie over de liederen.

'Onder de groene linde' belooft, afgaande op dit vriendelijke, prettig uitgevoerde en handzame eerste deel, een bijzondere serie publicaties te worden, waarin Ate Doornbosch, wars van moeilijke woorden en ingewikkelde formuleringen, degelijk verslag doet van een zeer zinnig levenswerk. – Harry Franken, Bergeyk.

Een gedegen, historisch onderbouwde monografie over de eet- en drinkgewoonten in de Zwitserse streek Lugnez (kanton Graubünden) van de hand van de in 1971 overleden Moritz Caduff vormde de aanleiding tot en is tevens de kern van dit themanummer over voeding. De auteur geeft een nauwgezette beschrijving van de voeding in dit gebied op grond van historische bronnen en mondeling materiaal, terwijl hij deze gewoonten vanuit een sociaal-economische context verklaart (p. 223-276). Naast deze postuum uitgegeven studie bevat dit tijdschriftnummer nog vier artikelen over de voeding, waarvan vooral het artikel van Laurence Ossipow over het vegetarisme vermeldenswaard is. Na een korte beschrijving van de voornaamste kenmerken van het vegetarisme en de verschillende systemen (zeven in totaal) die daarbinnen bestaan, analyseert ze op grond van mondeling en schriftelijk materiaal uit het Franssprekende deel van Zwitserland de ideeën die eraan ten grondslag liggen en de groepen waarbinnen de meeste vegetariërs voorkomen. Aangezien veel aanhangers in het vegetarisme een middel zien om hun hele leefwijze te veranderen – en daar vaak ook daadwerkelijk toe overgaan – moet er volgens de schrijver identiteitsvormende waarde aan dit verschijnsel toegekend worden (155-166). – Jozien Jobse.

Evers, J.H.M. (samenst.), en **P.G.J. Post** (red.). *Historisch repertorium met betrekking tot Wittem als bedevaartsplaats*. Heerlen 1986, Hogeschool voor Theologie en Pastoraat Heerlen. (HPT-Katern 2). 400 p., ill.; f 25,-; ISBN 90-71602-01-X.

De verering van Gerardus Majella (gestorven in 1755, en in 1893 en 1904 respectievelijk zalig- en heiligverklaard) kreeg in de Limburgse bedevaartsplaats Wittem een stormachtige ontwikkeling. Gezien de beschikbare bronnen een bij uitstek geschikt fenomeen om aan historisch onderzoek te onderwerpen. Zeker nu sinds een aantal jaren ook in Nederland de 'peregrinologie' en de volksdevoties volop in de aandacht staan en er steeds meer studies op dit gebied verschijnen. Bovendien heeft er binnen de katholieke kerk ten aanzien van de volksdevoties een koerswijziging voorgedaan. Werden devoties jarenlang, in de hoop op verdwijning, min of meer genegeerd, momenteel worden ze door de kerk weer serieus genomen en soms ingepast in de nieuwe pastorale strategieën. Dergelijke strategieën vinden nogal eens hun oorsprong bij theologische hogescholen. Met het oog hierop, en uit historische overwegingen, besloten onderzoekers van de theologische hogeschool te Heerlen een onderzoek naar volksreligiositeit in de eigen regio op te zetten. De bedevaartsplaats Wittem bleek een welhaast 'ideaal' studieobject. Een uitgebreid onderzoeksproject werd opgezet. Het enige tijd geleden verschenen *Historisch Repertorium Wittem* is hiervan een eerste resultaat.

Het is een wat vreemd boek geworden. Door de titel werd ik al enigszins in de war gebracht Toen ik het boek 'blind' in Heerlen bestelde, kon ik aan de hand van de gangbare betekenis van het woord 'repertorium' de inhoud moeilijk duiden. Toen twee weken later de inhoudsopgave kon worden gelezen, bleek die niet overeen te stemmen met hetgeen ik in gedachte had: een repertorium bestaande uit een grote gerubriceerde 'objectieve' gegevensverzameling. Een geschiedschrijving van Wittem als Gerardusbedevaartsplaats bleek het echter voor een deel wel, maar deels ook weer niet te zijn geworden, mede omdat, in weerwil van wat de titel suggereert, het boek veel meer behandelt dan alleen de Gerardusverering. Ook alle andere broederschappen en devoties te Wittem en de Gerardusverering in Nederland en daarbuiten komen aan bod.

Wat is het dan wel? Het is een rijk boek – zelden kreeg een Nederlandse bedevaartsplaats een zo uitvoerige behandeling in één uitgave – dat bijzonder veel interessante informatie over het 'bedevaartsgebeuren' in Wittem geeft. Maar het is ook een boek dat van begin tot

eind op twee gedachten (bronnenrepertorium – geschiedschrijving) hinkt. Al lezende irriteert dat wel eens en je vraagt je af wat nou precies de bedoeling is geweest.

De makers van het boek zeggen daarover in hun uitgebreide inleiding wel het een en ander, maar dat maakte voor mij lang niet alles duidelijk. Enerzijds noemen zij het “een soort werkboek (...) voor een onderzoeksprogramma”. Daarvoor heeft het echter teveel de vorm van een historische studie. Maar een echte geschiedschrijving is het evenmin geworden aangezien conclusies en/of syntheses ontbreken. Anderzijds heet het “een uitgebreid berede- neerd en geannoteerd historisch register op het thema bedevaart-Wittem”. Wat het onder- zoeksprogramma precies inhoudt, wordt niet vermeld. Daarentegen gebruiken zij de inleiding om naar mijn gevoel onnodig te theoretiseren. Voor dit “basisboek” wordt er wat al te krampachtig geworsteld met de theorie van het onderzoek, iets wat op deze plaats niet aan de orde zou hoeven komen. Zo willen zij “methodische krachtlijnen” uitzetten om “een creatief vertolkingsproces” in gang te zetten. Echter, behalve het noemen van de termen komt men niet of nauwelijks aan een verdere uitwerking toe. Het moeilijke begrip mentaliteit wordt slechts met de toevoeging “in zijn volle rijkdom en vaagheid” opgevoerd; de term “con- textualiteit” krijgt geen enkel woord van toelichting.

De precieze criteria van wat de makers in dit repertorium wilden opnemen ontbreken echter in de inleiding. Al lezende kreeg ik de indruk dat men in eerste instantie een geanno- teerde bronnenuitgave en/of -opgave heeft willen maken, en dat men tijdens het onderzoek de verleiding niet heeft kunnen weerstaan – begrijpelijk gezien de grote hoeveelheid interessant bronnenmateriaal – om een en ander in historische artikelen/overzichten uit te werken. Typerend in dit opzicht zijn bijvoorbeeld de pagina's 275-276, die door opsomming van veel feitelijke gegevens niet een echt leesbare tekst vormen. Vanwege de uitgeschreven vorm zijn de gegevens echter moeilijk als ‘objectieve’ data te hanteren.

Zoals hierboven reeds gezegd, is de inhoud van dit boek veel breder dan de titel aangeeft, mogelijk omdat er binnen het onderzoeksproject veel verschillende (ongenoemde) onderzoe- kers aan hebben gewerkt; slechts de samensteller én de redacteur (wat is het verschil?) staan vermeld. Dit bracht wel met zich mee dat het eigenlijke onderwerp slechts vrij beperkt is uitgewerkt. Een voorbeeld. Hoewel de Gerardusdevotie in Wittem pas uit het midden van de negentiende eeuw dateert, is in dit boek een, overigens verdienstelijk, algemeen bedevaarts- overzicht vanaf de klassieke oudheid tot twintigste eeuw opgenomen. Het is de vraag of een dergelijk overzicht in een Wittems repertorium noodzakelijk/gewenst is; dergelijke overzich- ten zijn in de diverse standaardwerken minstens even goed, zo niet beter aan te treffen. Door deze en vele andere excursies blijft er uiteindelijk voor de specifieke geschiedenis van de ont- wikkeling van Wittem als bedevaartplaats in dit dikke boek slechts 38 pagina's over; een beperking, zoals de samenstellers schrijven, tot de “hoofdaccenten”. Dit vindt ik toch wel erg mager. Heeft men niet teveel gewild? Dit zou kunnen blijken uit de vele onderwerpen die in het boek aan de orde komen, en waardoor de inhoud met een zeer ongebruikelijke en weinig doorzichtige code is “gesystematiseerd”.

Daarentegen vond men een lijst van alle vieringen en bedevaartgroepen, iets wat ik in een bedevaartsrepertorium graag zou aantreffen, “voor dit overzicht te ver voeren”. Maar ook in kleinere zaken mis ik belangrijke informatie. Enkele voorbeelden. Op p. 269 wordt de op- richting van een Gerardusbroederschap vermeld; ondanks het feit dat deze niet zo veel heeft betekend, worden essentiële gegevens als oprichtingsdatum, ledenaantallen etc. node gemist. Zo ook op p. 275: de vermelding van de begunstiging van Wittem met een volle aflaat tijdens de feestweek, voorwaar een belangrijk element in de bedevaartsgeschiedenis, wordt niet gecompleteerd door een noot met de relevante gegevens, maar is er slechts een literatuur- verwijzing over aflaten in het algemeen te vinden. In het kader van een dergelijk onderzoeks- project, had cijfermateriaal ook meer aandacht mogen krijgen.

Op p. 273 wordt f 30,– een groot bedrag genoemd als offer bij het vereren van de relikwie. Een dergelijk cijfer is echter slechts te beoordelen in combinatie met de duur van de verering en het aantal betrokken personen. Dergelijke bedragen moeten bovendien aan het tijdvak worden gerelateerd. Hoe verhouden die dertig gulden zich namelijk tot de gecollec-teerde achttien oude Duitse marken, hetgeen op p. 268 ook een groot bedrag wordt genoemd. Eveneens had ik graag schema's aangetroffen met de jaarlijkse aantallen offerkaarsen (of hoeveelheid was) en hosties.

Achterin het repertorium worden de gebruikte archiefstukken genoemd die in het Witten-se Redemptoristenklooster aanwezig zijn. Het is echter moeilijk een idee te krijgen in hoe-verre *alle* archiefbronnen met betrekking tot de bedevaart staan weergegeven. In een dergelijk repertorium horen aanwijzingen te staan over de eventuele aanwezigheid van archiefbestan-den in de archieven van het (aarts)bisdom, het Vaticaan of van broederschappen e.d.

De opgenomen bibliografieën betreffende bedevaarten, Gerardus Majella etc. zijn wel vrij uitvoerig in het geven van algemene werken, terwijl een lijst van bibliografisch volle-dig beschreven (aantallen drukken, hoogte van de oplagen etc.) boeken, gidsen, brochures uit Witten inzake de bedevaart geheel ontbreekt.

De samenstellers wilden expressis verbis geen historische studie maken, maar een "bron" voor verder onderzoek. Deze bron moet, zoals zij zelf reeds schrijven, een "onmisbare basis" voor verder onderzoek zijn. Maar omdat het uitputtend beschrijven van de data (de bronnen) ten behoeve van de latere analyses en studies in dit boek onvoldoende uit de verf is gekomen, vraag ik me af waarom het materiaal nu reeds in deze vorm is uitgegeven. Het werk is niet een echt bronnenrepertorium geworden. Door de bewerking en de te beperkte verantwoording van de data is het gebruik van het boek met name voor verder onderzoek *door anderen* niet zo gemakkelijk. Onbedoeld verwijst in dit verband de waarschuwendende laatste zin van de inleiding ook voor een deel naar het eigen werk.

Ondanks al deze kritiek ben ik toch opgetogen over de verschijning van dit boek. In de eerste plaats mogen we de auteurs dankbaar zijn voor een eerste uitvoerige beschrijving van de bedevaart naar Witten, waarbij een massa aan nieuwe gegevens wordt aangedragen. Niet alleen worden we geïnformeerd over de Gerardusverering, ook de geschiedenis van Witten en de plaats van andere lokale devoties komen erin aan bod. Voor wie in bedevaarten en volks-devoties is geïnteresseerd, is het – zeker gezien de prijs – een aan te raden studie. In de twee-de plaats is deze uitgave een smaakmaker: ik zie reikhalzend uit naar de analyserende en synthetiserende vervolgstudies. Misschien zou het goed zijn om bij dergelijke projecten ook historici en volkskundigen – beter vertrouwd met bepaalde typen bronnen – te betrekken, opdat men vanuit de verschillende invalshoeken elkaar kan aanvullen, en methodische feilen zo veel mogelijk kunnen worden vermeden. – P. J. Margry, Prov. archief Noord-Brabant.

Herwaarden, J. van (red.). *Pelgrims door de eeuwen heen. Santiago de Compostela*. Utrecht 1985, HES Uitgevers. 261 p., tatr. ill.; f 75,-; ISBN 90-6194-035-4.

De pelgrimstocht naar de vermeende resten van de apostel Jacobus de Meerdere in het Galicische Santiago de Compostela mag zich de laatste jaren in een hernieuwde belangstel-ling verheugen. En net als in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd wordt deze belangstelling ook nu, behalve door religieuze motieven, gevoed door motieven die wij doorgaans niet religieus plegen te noemen: nieuwsgierigheid, hang naar avontuur, prestatie-zucht, toerisme, behoefte aan verstrooiing en ontspanning, handelszin en wat al niet meer.

Wetenschappers hebben baat bij deze hernieuwde belangstelling, in die zin dat zij in staat worden gesteld hun kennis en inzichten omtrent de bedevaart naar Compostela door middel van vaak fraai geïllustreerde boekwerken onder de aandacht van een groot publiek te brengen. In Gent werd in 1985 in het kader van de culturele manifestatie Europalia 85, die

Spanje als thema had, op de belangstelling voor Santiago de Compostela ingespeeld met een groots opgezette tentoonstelling in de Sint-Pietersabdij. Deze werd begeleid door een werkelijk monumentale catalogus (*Santiago de Compostela. 1000 jaar Europese bedevaart*; zie bespreking elders in dit nummer). Daarnaast verscheen ongeveer gelijktijdig het hier te bespreken boek, dat deels uit oorspronkelijke, deels uit vertaalde bijdragen bestaat. Het is samengesteld door de Rotterdamse mediaevist Jan van Herwaarden, die reeds in een reeks van publicaties heeft getoond een uitstekend kenner van het bedevaartwezen, en in het bijzonder van dat naar Compostela, te zijn. Hij is ook de auteur van de oorspronkelijke bijdragen.

In het 'Ten geleide' wordt uiteengezet dat de vertaalde bijdragen afkomstig zijn uit een oorspronkelijk Franstalige uitgave over Santiago de Compostela. Nergens echter vindt de lezer de volledige titel of enig ander bibliografisch gegeven van deze uitgave (het gaat overigens om *La quête du sacré. Saint-Jacques de Compostelle*, Turnhout 1985, Brepols. 255 p.; ISBN 2-503-55001-0). Dat maakt het voor de lezer van de Nederlandstalige bundel zo goed als onmogelijk kennis te nemen van de niet-vertaalde hoofdstukken uit het Franstalige werk, waaronder met name de antropologische beschouwingen van Alphonse Dupront, die bijna één-derde van de Franstalige bundel vullen (p. 175-252) en waarvan de uitgevers en de redacteur zo nadrukkelijk verantwoordden waarom ze niet zijn opgenomen (Dupronts denkwijze en zijn Frans heten te "individueel" en "moeilijk toegankelijk" voor een Nederlandse vertaling, p. 10).

Wel vertaald zijn zeven hoofdstukken uit de oorspronkelijke uitgave. Daaraan zijn twee nieuwe hoofdstukken toegevoegd over de Jacobuslegende en over het *Boek van Sint Jacobus*. Verder werd een ook in de Franstalige uitgave opgenomen hoofdstuk over de verering voor Santiago de Compostela in de Nederlanden door Van Herwaarden aanzienlijk uitgebreid, al heet het nog steeds "een verkenning" (221). Tenslotte is in een van de hoofdstukken over de pelgrimswegen een belangrijke passage over de Nederlanden ingevoegd (124-131).

Het eerste en het tweede hoofdstuk, 'De Jacobuslegende' van J. van Herwaarden (11-21) en 'Het ontstaan van de Sint Jacobus-verering in Spanje' van L. Vazquez de Parga (22-32), laten zien dat zowel legende als verering van Jacobus "het curieuze resultaat (zijn) van door kerkelijke en wereldlijke pretenties geprikkelde fantasie die op spaarzame gegevens uit het verleden werd losgelaten" (21). Welke die kerkelijke en wereldlijke pretenties waren, zet J. van Herwaarden uiteen in het derde hoofdstuk, 'Santiago en Spanje: politieke en kerkelijke verwickelingen' (33-51; op p. 34-35 moet voor Adoptionisme wel Adoptianisme gelezen worden). In het vierde hoofdstuk, 'De kathedraal van Compostela' (52-66), geeft L. Vazquez de Parga een beschrijving van interieur en exterieur van deze na 1075 gebouwde kerk, die het doel van de pelgrims herbergt en dan ook is ingericht op het ontvangen van grote menigten bedevaartgangers. In het vijfde hoofdstuk, 'Het Boek van Sint Jacobus' (67-90), bespreekt J. van Herwaarden de *Codex Calixtinus*, een vóór 1140 voltooid samenvoeging van vijf boeken die alle in betrekking staan tot de bedevaart naar Compostela. Hij besteedt vooral aandacht aan de vraag naar de auteur (pseudo-Calixtus II) en diens bijdragen aan het eerste boek, dat onder meer preken bevat, aan het tweede boek, waarin 22 Jacobuswonderen zijn samengebracht, en aan het vierde boek, de *Kroniek van de Pseudo-Turpijn*. Het vijfde boek, de *Gids voor de pelgrim*, enkele jaren geleden door Van Herwaarden reeds in het Nederlands vertaald (J. van Herwaarden, *O, roemrijke Jacobus – bescherm uw volk. Pelgrimsgids naar Santiago*, Amstelveen 1983, Luyten. 120 p.; ISBN 90-6416-047-3), komt uitvoerig ter sprake in het zesde hoofdstuk, 'Pelgrimswegen naar Compostela' van R. de la Coste-Messelière (91-136). Het beschrijft, evenals het zevende hoofdstuk, 'Italiaanse pelgrimswegen naar Compostela' van P. Caucci von Saucken (137-147), mede met gebruikmaking

van andere bronnen, zoals reisverslagen, gegevens over gasthuizen en toponymische indicaties, de routes die de pelgrims konden volgen op weg naar het heiligdom van Jacobus, met bijzondere aandacht voor de sacrale oorden die zij tijdens hun reis konden bezoeken. Evenals in de Franstalige uitgave zijn op p. 96 de benamingen voor de twee routes voor de Duitse pelgrims, de Oberstrasse en de Niederstrasse, verwisseld (vergelijk de kaart op p. 95, in de Franstalige uitgave p. 39; zie ook van de hand van dezelfde auteur de bijdrage 'De bedevaartwegen naar Santiago en enkele Jacobeïsche itineraria' in de eerdergenoemde Gentse catalogus, p. 103-121, met name 106, waar in plaats van Niederstrasse sprake is van Unterstrasse; zie tenslotte ook de kaart in de Gentse catalogus op p. 90-91).

In de drie laatstgenoemde hoofdstukken kwamen de pelgrims zelf in hun concrete verschijningsvorm en hun religieuze belevingswereld al meer op de voorgrond te staan. Nog nadrukkelijker gebeurt dat in de daaropvolgende hoofdstukken. P.-A. Sigal belicht in 'Pelgrims als bijzondere groep in de samenleving' (148-186) onder meer hoe de bedevaartgangers zich onderscheidden door kleding en attributen, vanuit welke motieven zij hun pelgrims-tocht ondernamen en hoe zij zich na thuiskomst organiseerden in broederschappen. F. Rapp zoekt in het hoofdstuk 'De middeleeuwse Sint-Jacobspelgrims' (187-204) aan de hand van reisverslagen door te dringen in de psychische belevingswereld van de pelgrims: wat bezielde hen tot hun tocht, wat ging er tijdens de reis en bij de aankomst door hen heen. In het voorlaatste hoofdstuk, 'Sint-Jacobspelgrims in de Nieuwe Tijd' (205-220), laat L. Châtellier zien dat, ondanks een veranderde waardering van de bedevaart, met een sterke nadruk op de innerlijke, geestelijke pelgrimage, de tocht naar Compostela na de zestiende eeuw toch aantrekkingskracht bleef uitoefenen. De door hem bestudeerde reisverslagen laten, ondanks de vele overeenkomsten met de middeleeuwse verslagen, duidelijk het verschil in beleving zien: zij beschrijven niet langer een collectieve religieuze ervaring, maar veeleer de avonturen van een individuele held. Desalniettemin blijft voor de pelgrims, ondanks de vergeestelijking die de devotieliteratuur propageert, de lichamelijke ervaring van de tocht van groot belang. Châtellier vraagt zich af of we daarmee wellicht een constant element in de volksreligiositeit op het spoor zijn gekomen. Het slothoofdstuk, 'De verering voor Santiago de Compostela in de Nederlanden: een verkenning' van J. van Herwaarden (221-257), is, zoals gezegd, een uitgebreide versie van een ook in de Franstalige uitgave opgenomen bijdrage (daar telt zij slechts veertien bladzijden: 158-171). Gedetailleerd gaat de schrijver in op uit de Nederlanden afkomstige pelgrims, op Jacobuswonderen in de Lage Landen, op aan Jacobus toegewijde kerken en kapellen, op Jacobusgasthuizen en -broederschappen, op Jacobusverhalen in de Middelnederlandse letterkunde en op de plaats van Santiago de Compostela in de praktijk van de opgelegde bedevaarten, die hij in zijn in 1978 verschenen dissertatie reeds zo uitputtend heeft onderzocht.

Het boek mikt duidelijk op de geïnteresseerde leek. Voetnoten of bronvermeldingen zoekt men, evenals in de Franstalige uitgave, tevergeefs, en dit gemis wordt slechts zeer ten dele gecompenseerd door de twee pagina's 'Bronnen en literatuur' aan het slot (259-260). Het blijft immers hinderlijk dat in de lopende tekst verwezen wordt naar auteurs wier publicaties niet in de literatuurlijst zijn terug te vinden (27: Amerigo Castro; 28: Joseph Bédier; 57: López Ferreiro en Street; 58: Angel del Castillo; 139: Stopani; 209: Veit en Lenhart). Van Herwaarden, die zelf nog onlangs in een recensie (*Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 103 (1988) 106) zijn misnoegen uitte over "Nederlandse uitgevers (die) nu eenmaal ervan uitgaan, dat elk boven de regel geplaatst cijfertje een koper minder betekent", is nu blijkbaar zelf het slachtoffer van zo'n uitgever geworden. Vooral in het slothoofdstuk over de Nederlandse verering voor Jacobus lijkt zoveel nieuw materiaal verwerkt te zijn, dat gehoopt mag worden dat de auteur elders de gelegenheid zal vinden zijn "verkenning" te annoteren en voort te zetten.

De redacteur van de Nederlandstalige uitgave is er, niet alleen door de hoofdstukken in een andere en meer logische volgorde te plaatsen, maar vooral door het invoegen van nieuwe hoofdstukken, beslist in geslaagd met dit boek een meer evenwichtig historisch beeld van de bedevaart naar Santiago de Compostela te geven dan de samenstellers van de Franse bundel. Dat neemt niet weg dat ook de "perspectives antropologiques" van Dupront, zeker voor volkskundigen, aanbevolen lectuur blijven. – Peter Nissen, UTP Heerlen.

Humor en zotheid. – Groniek. Gronings historisch tijdschrift nr. 98 (1987); 148 p., 16 ill.

Uitgangspunt van dit themanummer is de opvatting dat humor en zotheid niet alleen vermaak geven, maar ook informatie over de heersende mentaliteit en sociale verhoudingen. Dit uitgangspunt wordt in een tiental bijdragen vanuit diverse disciplines nader toegelicht, met voorbeelden uit verschillende tijden en plaatsen.

Allereerst gaat de socioloog *A.C. Zijderveld* (p. 9-22) in op een aantal gangbare theorieën over 'humor' en 'lachen'. Hij komt tot de conclusie dat humor in de eerste plaats een spel is, en wel een tegendraads spel waarin geïnstitutionaliseerde waarden, normen en betekenissen op de korrel worden genomen. Humor is dus niet een afspiegeling van de werkelijkheid, maar een spiegelbeeld van hetgeen als werkelijk wordt ervaren. De wetenschappelijke studie van humor is daarom net zo onmogelijk als die van religie, meent hij, ook hier kan immers het onzienlijke niet wetenschappelijk gezien worden. *B. Roest* (23-32) onderzoekt vervolgens de literatuur op de relatie humor en dood in de middeleeuwen. Tegen de achtergrond van de veranderende opvattingen over de dood in dit tijdvak schetst hij hoe humor met betrekking tot de dood een driedig plezier verschafte: ten eerste het plezier om de grap zelf, ten tweede de lol om het lachen ten koste van de dood, en ten derde het plezier om het tijdelijk temmen van de dood. Het indirecte aspect van humor, zo kenmerkend voor onze tijd (vooral als het om ziekte en dood gaat), zoekt men overigens in de middeleeuwse humor te vergeefs. De middeleeuwse humor schijnt ons wreed en hard toe, werd dan ook allereerst op straat aangetroffen ter gelegenheid van openbare festiviteiten en dodendansen, en moet hebben aangesloten bij de belevingswereld van brede lagen van de bevolking. *B. Ebels-Hoving* (33-49) probeert in haar bijdrage de vraag te beantwoorden of Erasmus' 'Lof der zotheid' een geestig boek was en is. Op grond van contemporaine gegevens concludeert de schrijfster, dat het boek bij Erasmus' tijdgenoten heel populair was, maar dat het 'succès fou' uit meer bestond dan alleen een vrolijke schaterlach. De ironie van de 'Lof' sluit volgens haar niet zozeer aan bij de zestiende-eeuwse humortradities van narrenschip-thema en spotsermoen als wel bij de omgekeerde lof van de klassiek-middeleeuwse traditie. Wat de hedendaagse appreciatie betreft, die moet vooral historisch getint zijn. Erasmus' maatschappijkritiek heeft zijn actuele en dus hilarische werking grotendeels verloren. Hooguit steekt het leuke van de 'Lof' in de nonchalance en de inconsistenties waarmee Erasmus zijn procédé toepast; het voorkomt in ieder geval gepreek of donquichotterie.

In de twee volgende bijdragen wordt aandacht besteed aan de figuur van de 'trickster' (schelm, mythische bedrieger), zoals die te vinden is in de mythologie en de verteltraditie van veel volkeren. Opvallend eraan is vooral de eigenaardige vermenging van tegenstellingen die hij in zich verenigt. In het artikel van *A.F. Dijkstra* (50-63) wordt de stelling verdedigd dat de trickster in de neger(slaven)cultuur van Afrika en Amerika fungeert als uitlaatklep voor psychisch-maatschappelijke spanningen. De trickster werkt dan als voorbeeld hoe men zich kan verzoenen met de tegenstrijdigheden van het alledaagse leven. In het tweede artikel over dit onderwerp vraagt *C.P. Epskamp* (64-81) zich af hoe de figuur van Loki in de noordgermaanse mythologie aan zijn karakteristieke tegenstrijdige trekken komt. Werden hem die (letterlijk) toegeschreven in de eerste middeleeuwse optekeningen, of is deze ambi-

valentie eigen aan een van oudsher sterk mythisch personage dat alle historische transformaties in de loop der tijden heeft doorstaan?

In de volgende bijdrage gaat het om de samenhang tussen het soort humor van een bepaalde periode en de maatschappelijke werkelijkheid. *R.M. Dekker* en *H. Roodenburg* (82-91) citeren daartoe uit een bij toeval in de Koninklijke Bibliotheek ontdekt zeventiende-eeuws handschrift met een omvangrijke collectie korte moppen en anecdotes, opgetekend door advocaat en 'levensgenieter' Aernout van Overbeke (1632-1674). Uniek aan deze collectie 'Anecdota' is o.a. dat zij aantoonde dat dit soort platte en grove humor kennelijk ook in de betere Haagse kringen circuleerde. *M.T. Leuker* (93-102) behandelt vervolgens de vraag onder welke voorwaarden en binnen welke grenzen literaire teksten bruikbaar zijn voor andere historici dan literatuurhistorici. Zij formuleert daartoe een aantal methodologische premissen en werkt die stapsgewijs uit aan de hand van een concreet voorbeeld: het verband tussen zeventiende-eeuwse kluchten over overspel en de toen heersende opvattingen over het huwelijk.

De problematische verhouding tussen humor en autoriteiten komt aan de orde in de volgende twee bijdragen. *Th. Franssen* (103-123) geeft een historisch overzicht van (de denkbeelden over) het carnavalsfeest. Zijn conclusie is dat dit feest, waarbij de gevestigde sociale rollen een tijdlang buiten werking worden gesteld en men zich ongestraft zot mag gedragen, van oorsprong een religieus feest is met voor-christelijke wortels. Hij beschrijft dan hoe vooral de kerkelijke autoriteiten eeuwenlang vruchteloos hebben geprobeerd greep te krijgen op dit periodiek bandeloze gedrag. *M. Otten* (124-138) analyseert daarna het ludieke ('melige') gedrag van de provo's in de jaren zestig. Hij laat zien dat grappen en hyperbolen in een context van vastomlijnde gezagsverhoudingen en weinig flexibele gedragscodes uiterst effectief kunnen zijn, ten eerste om de autoriteiten tot onthullende reacties te verleiden, en ten tweede om het publiek en de pers op de hoogte te stellen van ideologische boodschappen.

De laatste bijdrage aan dit themanummer bevat een interview van *L. Feringa* en *M. Janssen* (139-146) met politiek tekenaar Nico Visscher. Deze legt uit hoe een cartoonist door de werkelijkheid te vervormen deze juist probeert te ontmaskeren. – R. Fassaert.

Kaspar, Fred. *Fachwerkbauten des 14. bis 16. Jahrhunderts in Westfalen*. Unter Mitwirkung von Stefan Baumeier, Christoph Dautermann [u.A.]. Münster 1986, F. Copenrath Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 52). (6), 272 p., 47 foto's, 77 tek.; DM 29,80; ISBN 3-88547-298-8.

In deze catalogus, waarvan al in 1978 een eerdere veel beknoptere versie verscheen, wordt een inventarisatie gegeven van alle bekende vakwerkhuisen in Westfalen uit de periode voor 1600. Hij dient tevens als tussentijds verslag van het project 'Städtisches Bauen und Wohnen im Spätmittelalter und der frühen Neuzeit' dat deel uitmaakt van het door de Universiteit van Münster opgezette onderzoeksprogramma 'Vergleichende geschichtliche Städteforschung'. In de inleiding geeft Kaspar een overzicht van de stand van het onderzoek. Hij bespreekt de dateringsproblematiek, de vooruitgang die daarbij door de systematische toepassing van de dendrochronologische methode sinds 1978 is geboekt en de analyse van constructievormen. Wat dit laatste betreft is voor het Nederlandse bouwkundige onderzoek vooral van belang dat bij het onderzoek naar de verspreiding van dakbalk- en de ankerbalkconstructies is komen vast te staan dat de dakbalk veel eerder (eind dertiende eeuw) in het westelijk gedeelte van Westfalen voorkwam dan tot dusverre werd aangenomen en niet pas sinds de vijftiende eeuw vanuit het zuidoosten naar het noorden en westen kwam om de ankerbalk en andere constructievormen te vervangen. Verder gaat Kaspar in op de invloed van geografische, demografische, economische en sociale factoren op het aantal bewaard gebleven gebouwen in Westfalen.

De catalogus bestaat uit twee delen. In deel I zijn alle gedateerde en ongedateerde gebouwen geografisch geordend op plaats- en straatnaam. Van elk bouwwerk wordt een korte architectonische beschrijving gegeven die voornamelijk betrekking heeft op de buitenzijde; daarna volgen een opgave van de belangrijkste literatuur en verwijzingen naar foto-, kaart- en opmetingsmateriaal en dergelijke. Het tweede gedeelte bevat een chronologische lijst van de gedateerde gebouwen. – E. Doelman.

Klijn, E.M.Ch.F. *Eet- en sierlepels in Nederland tot ca. 1850*. Lochem/Gent 1987, De Tijdstroom. 264 p.; tatr. ill.; f 159,-; ISBN 90-6087-969-4 (geb.).

In 1981 werd er in het Nederlands Openluchtmuseum een tentoonstelling gehouden met de titel 'Nederlandse eetlepels, gebruik, geschiedenis, gewoonten'. De op deze tentoonstelling getoonde lepels vormden het uitgangspunt van dit boek, waarin een overzicht wordt gegeven van de ontwikkeling van de eet- en sierlepel van de Romeinse tijd tot het midden van de negentiende eeuw. Naast de collectie van het N.O.M. wordt hierbij incidenteel gebruik gemaakt van andere bronnen, voornamelijk boedelinventarissen en afbeeldingen.

De aandacht van de schrijver is bijna uitsluitend gegaan naar de diverse gedaanten die de lepel in de loop der eeuwen heeft aangenomen. Deze zeer uitgebreide en rijk geïllustreerde typologie maakt dit boek tot een waardevol naslagwerk voor de 'technische' kant van de lepel. Helaas wordt aan de kwaliteiten ervan afbreuk gedaan door de slordige wijze waarop de literatuurlijst is samengesteld. Rijp en groen zijn bijeengebracht in niet meer dan een (gebrekkige) alfabetische ordening, terwijl aan de andere kant sommige in de tekst genoemde werken ontbreken. – H. van Koolbergen.

Llangollen lectures. A series of lectures delivered in an introductory course organised by the European Centre for Folk Studies. Ed. by Trefor M. Owen. Z. pl. 1986, National museum of Wales. VIII, 109 p.; £ 6.-; ISBN 0-85485-072-4.

Op initiatief van een gewestelijk bestuur uit Wales (het Clwyd County Council) werd in 1982 het 'European Centre for Folk Studies' in Llangollen opgericht. Het stelt zich tot doel het volkskundig onderzoek op Europees niveau door zowel academici als niet-academici te bevorderen. Nog in het oprichtingsjaar organiseerde het een cursus 'Comparative Folk Studies', waarin voor belangstellenden uit Europa en Noord-Amerika een reeks lezingen over uiteenlopende volkskundige onderwerpen en thema's werd gehouden door volkskundigen uit verschillende Europese landen. De cursus heeft een aantal interessante studies opgeleverd die in deze bundel bijeen zijn gebracht. Ze gaan voor een deel in op belangrijke aspecten waarmee een volkskundige tijdens het onderzoek naar één bepaald onderwerp of thema te maken krijgt. De twee eerste bijdragen betreffen het hele vakgebied; ze geven niet alleen een historische uiteenzetting, maar ook een soort standpuntbepaling van het vak in de huidige tijd.

Trefor M. Owen opent de reeks met een overzicht van het ontstaan, de per land verschillende ontwikkeling, verschillende status en verschillende benamingen van de volkskunde. Hij wijst erop dat de brede belangstelling van de negentiende eeuw voor elementen uit de samenleving die zowel de Franse als de industriële revolutie overleefd hadden, nog steeds in het onderzoek doorwerkt, met name in het onderzoek op het gebied van de volksletterkunde en dat van de materiële cultuur. Dit is een gevolg van de omvangrijke materiaalverzamelingen uit die tijd, die tot op de dag van vandaag van onschatbare waarde blijken te zijn. In de loop van de tijd hebben diverse begrippen uit de volkskunde echter wel een andere inhoud gekregen, zijn de methoden gewijzigd en kent men andere waarden toe aan het onderzoek. Bij de bespreking van enkele volkskundige begrippen toont hij zich een voorstander van een

ruime betekenishantering van het woord 'volk', die recht doet aan de huidige, sociaal sterk gelede maatschappij. Verder is hij van mening dat het folklorisme niet als een negatieve kracht beschouwd moet worden, maar beoordeeld moet worden op zijn artistieke merites, omdat het een creatief antwoord is op een algemene cultuurhistorische belangstelling (p. 1-15). Ook de Deen Bjarne Stoklund stelt de ontwikkelingen binnen de volkskunde in Europa sinds de negentiende eeuw aan de orde. Daarbij legt hij vooral de nadruk op de invloed die andere wetenschappen – eerst vrijwel uitsluitend de geschiedenis, later ook de antropologie – in deze periode op het vak hebben uitgeoefend. In de hedendaagse volkskunde wordt 'cultuur' niet meer als een optelsom van afzonderlijke gebruiken, voorwerpen etc. beschouwd, maar als een complex geheel van subculturen die elk hun eigen waarden en ideeën hebben en waarvan de gebruiken, voorwerpen etc. de uitdrukkingvorm zijn. Omdat het huidige volkskundige onderzoek gebruik maakt van antropologische gezichtspunten terwijl het zich op historisch materiaal baseert, bevindt het zich volgens hem op het kruispunt waar de geschiedenis en de antropologie elkaar ontmoeten (16-30).

Door de Ierse volkskundige Caoimhín O Danachair zijn vier lezingen verzorgd. In de eerste bijdrage wordt met voorbeelden duidelijk gemaakt dat klimatologische omstandigheden en omgevingsfactoren (zoals de nabijheid van de kust, bossen, bergen) criteria zijn die voor de afbakening van cultuurgebieden van veel groter belang zijn dan politieke grenzen. Daarom is er volgens hem eigenlijk weinig aanleiding toe om volkskunde op nationaal niveau te bedrijven, al gebeurt dat meestal wel. Hij hecht grote waarde aan projecten als de Europese Volkskunde-atlas die boven het nationale niveau uitstijgen, mits alle daarbij betrokken onderzoekers dezelfde onderzoeksmethoden en -criteria zouden hanteren (31-37). Ook in de andere drie lezingen, die respectievelijk ingaan op het onderzoek naar de traditionele voeding (38-42), naar de feesten uit jaar- en levenskring (43-48) en naar mondeling overgeleverde kunstvormen (49-51), wordt enkele malen de wens uitgesproken om op Europees niveau tot een standaardisering van het volkskundig onderzoek te komen. In deze artikelen wordt steeds een ander aspect uit het volkskundig onderzoek – die voor een deel ook al in de eerste lezing ter sprake waren gekomen – belicht. Zo ligt het accent in het artikel over de voeding op de veelheid van factoren waarmee men in het onderzoek te maken heeft, terwijl dit bij de feesten op de verschillende functies is gelegd en op de veranderingen die daar in de loop der tijd in plaatsvinden.

In zijn onderzoek naar de meest karakteristieke kenmerken van het traditionele Ierse lied bestudeerde de Ier Tomas O Canainn zowel de tekstuele als de muzikale aspecten van volksliederen die in Ierland gezongen worden. Omdat hij zich daarbij niet alleen kon baseren op de analyse van het lied bij anderen, maar ook op zijn eigen ervaringen als volksliedzanger, weet hij te overtuigen wanneer hij stelt dat geen enkele uitvoering van een volkslied gelijk is aan een andere en dat elke zanger continu aan zowel de tekst als de melodie zal schaven, omdat het hem er nu eenmaal om te doen is iets over te dragen. Van een aantal repertoires onderzoekt hij de verhouding tussen de verschillende thema's. Verder geeft hij bij een aantal liederen aan welk motief van Europese, Franse, Ierse e.d. afkomst – of een vermenging daarvan – is en bespreekt hij uitvoerig een aantal varianten ervan in de tekst en de melodie (52-76).

Tenslotte bevat de bundel nog twee lezingen van de hand van Roger Pinon uit België (Wallonië). In zijn eerste bijdrage stelt hij vast dat het onderzoek naar de volksdans tot nu toe vrijwel uitsluitend historisch-vergelijkend georiënteerd is geweest en voornamelijk naar motieven en thema's heeft gezocht die religieuze of symbolische waarden uitdrukten. Daarmee bleven tal van aspecten onderbelicht. Hij is van oordeel dat er dringend behoefte is aan een nieuwe methodische benadering die recht doet aan alle elementen uit de volksdans (zoals dansaanwijzingen, muziek, choreografie, context etc., waarop hij in het artikel vrij uitvoerig ingaat) en die derhalve waarschijnlijk alleen interdisciplinair te realiseren is (77-95). In zijn

tweede lezing spreekt hij enkele gewoonten rond het bouwen van een huis (het leggen van een eerste steen, de versiering van het dak bij het einde van de bouw etc.) evenals een aantal volksverhaalmotieven waarin sprake is van volksgeloof of rituele handelingen bij de bouw van een huis. Nadat hij verschillende verklaringsmogelijkheden tegen elkaar afgewogen heeft, schrijft hij deze gebruiken toe aan resten van oud volksgeloof die het huis op magische wijze moesten beschermen tegen allerhande onheil (96-109). – Jozien Jobse.

Margry, P.J. *Amsterdam en het mirakel van het heilig sacrament. Van middeleeuwse devotie tot 20e-eeuwse stille omgang.* Amsterdam 1988, Polis. 120 p., talr. ill.; ISBN 90-72295-01-3.

De opzet van dit boek over Amsterdam als bedevaartplaats is bescheiden. Helaas. Weer mondde veel energie en tijd, archiefonderzoek en het vergaren van een schat aan beeldmateriaal niet uit in een wetenschappelijke monografie gewijd aan een Nederlands bedevaartoord, maar in een populair-wetenschappelijk werk met als doelgroep 'ook moderne pelgrims' (p. 7). Alom signaleert men wel een opmerkelijke belangstelling voor volksreligiositeit in het algemeen en bedevaart in het bijzonder, maar tot op heden resulteerde dit niet of nauwelijks in wetenschappelijke publicaties over Nederlandse bedevaarten en/of bedevaartoornden. Wel is er al jaren de stroom van brochures, van populair-wetenschappelijke historische overzichten, van korte schetsen, van gedenkboeken. Het initiatief (vaak in de vorm van een betaalde opdracht) gaat hierbij doorgaans uit van het bedevaartoord zelf.

Het hier aangeduide genre van populaire verhandelingen kenmerkt zich o.a. door het ontbreken van bronvermeldingen, door het vaak zonder enige kritische toetsing overnemen van overleveringen, door een gebrek aan aandacht voor de historische context en door een vaak wervende propagandistische toonzetting ten aanzien van de behandelde bedevaart en/of devotie. Vele van dit soort studies (juist ook in het geval van de H. Stede van Amsterdam) beoogden de historiciteit, de echtheid van het mirakel aan te tonen.

Margry's studie neemt een soort tussenpositie in en kan geplaatst worden tussen het strikt wetenschappelijke en het populair-wetenschappelijke genre. Meer dan het geval was in zijn studie over Brabantse bedevaartoornden (*Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant*, Eindhoven 1982) wordt hier het niveau van een populaire schets met indrukken, uitspraken van kosteren en pastores als bron overstegen. Toch kan Margry zich niet ten volle distantiëren van het geschetste populair-wetenschappelijke genre met de aangeduide kenmerken; zo hoeft er in een historische studie toch niet op gewezen te worden dat het de auteur er niet om gaat (kan gaan) de echtheid van het wonder aan te tonen (o.a. p. 7, 12, 99).

Maar in het algemeen gaat het boek van Margry toch het niveau van de populaire historische schetsen te boven. Het is de kracht van Margry om resultaten van kortlopende historische onderzoeksprojecten aan een breed publiek te presenteren (vgl. ook zijn medewerking aan het Teleac-project *Steden en hun verleden*). Het boek over de devotie rond het Mirakel van Amsterdam is een bijzonder goed leesbare, krachtige (vaak wel wat anecdotische) historische schets van opkomst en ontwikkeling van de devotie in en rond de H. Stede van Amsterdam van de veertiende tot de twintigste eeuw. In vijf korte hoofdstukken wordt voornamelijk aan de hand van de ontwikkelingen rond de devotie en de heilige plaats de vaak grillige ontwikkeling van deze Amsterdamse pelgrimage geschetst (ontstaan, ontheiliging en sluiting van de H. Stede inclusief zoekraken van H. Sacrament zelf, revival in de negentiende eeuw, afbraak H. Stede-kapel in 1908, ontstaan Stille Omgang). Aldus hebben we nu na de studies van vóór 1950 een goed leesbare vereringsgeschiedenis van het mirakel van Amsterdam, goed verzorgd en rijk geïllustreerd (hoewel enkele afbeeldingen geen enkel, of slechts een zeer afgeleid verband met de Amsterdamse devotie bezitten).

Hoewel geen strikt wetenschappelijk vertoog, wil het werk toch een wetenschappelijk verantwoorde geschiedenis bieden. In dit opzicht kan en mag het derhalve ook getoetst worden. Die toets doorstaat het boek zeker; niettemin kunnen er enkele kritische notities worden geplaatst.

Helaas wordt de ontwikkeling van de devotie zelden in een breder historisch kader geplaatst. Waar dat wel uitdrukkelijk geschiedt (middeleeuwse devotie rond eucharistie, godsdienstige ontwikkelingen in de negentiende eeuw) valt er zeker te twisten over het geschetste beeld en de gelegde accenten. Het hostiewonder van 1345 (of is het toch 1342?) te Amsterdam dient inderdaad geplaatst te worden tegen een veel bredere achtergrond van sacramentswonderen. Alleen is het de vraag of die context recht gedaan wordt in de schets op p. 10-11 (bv. het onpersoonlijker worden van het wonder), en of er juist ten aanzien van sacramentsdevotie niet een scherp onderscheid aangebracht moet worden tussen allereerst initiatief en receptie en ten tweede tussen de dertiende eeuw enerzijds en de veertiende/vijftiende eeuw anderzijds. Van een echte worteling (en dus van een relevante context) is pas sprake in de late middeleeuwen. In verband hiermee verdient ontstaan en verspreiding van het Corpus Christi-feest inderdaad alle aandacht (ik ben overigens nieuwsgierig op welke bron de auteur de officiële invoering van dit feest in Luik in 1261 baseert; ik vaar dan toch nog maar op de acte die bisschop Robert van Luik in zijn diocesis in 1247 of 1246 een Eucharistiefeest laat instellen, alvorens we inderdaad in 1264 bij Urbanus IV meer vaste liturgie-historische grond onder de voeten krijgen). Maar het betreft dan initiatief en regulering; blijft de vraag of het in de dertiende eeuw ook op grote schaal gevierd werd.

Parallel aan de schets van deze middeleeuwse context, heb ik bezwaren tegen het beeld dat naar aanleiding van de 'revival' van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw wordt geschetst. Het is mijns inziens onjuist de Liturgische Beweging hier te verbinden met 'restauratieve godsdienstige ontwikkelingen in de 19e eeuw' (p. 73). De herleving van oude tradities, de rooms-katholieke emancipatiebeweging in Nederland en de Liturgische Beweging kunnen niet zonder meer met elkaar verbonden worden.

Aan het boek ligt zeker gedegen historisch onderzoek ten gronde. Maar het blijft toch enigermate blind varen op het historische ambacht van de onderzoeker (had hij werkelijk alle bronnen in handen?). Nergens bronvermeldingen (ook niet bij de vele opgenomen citaten), literatuurverwijzingen, of een onderbouwing van theorieën en interpretaties. Een literatuurlijstje (p. 119v.) met zes titels is toch wel erg mager. Hiermee raken we ook het kritisch toetsen van de overlevering. Soms wordt uitdrukkelijk een voorbehoud gemaakt ('wellicht', 'als we de overlevering mogen geloven ...', 'zo noteerde x'), maar vaak worden overleveringen met stelligheid overgenomen (en ja hoor: ook hier weer de poepende calvinisten, p. 37!). Dit ondersteunt zeker de levendigheid van het verhaal, maar toetsing, bronvermelding, voorbehoud en nuance worden nogal eens node gemist. Op sommige plaatsen wordt het geheel wel erg anecdotisch en overheersen de ruzie(tje)s, de incidenten, de sappige details. Voorts gaan de initiatiefnemers, de organisatoren, de poserende notabelen in de loop van de historische schets steeds meer overheersen (op p. 73-118 staat in plaats van de devotie eerder het Gezelschap van de Stille Omgang centraal).

Een belangrijk element in dit soort werken voor een breed publiek is de vraag welke termen en begrippen men nu als bekend kan veronderstellen en welke korte uitleg behoeven. Dat blijft een arbitraire aangelegenheid. Ik zou niettemin andere keuzes gemaakt hebben dan Margry doet. Waarom 'keur' niet nog nader omschreven, en 'processie' wel? Op tal van plaatsen wordt de argeloze lezer ('de moderne pelgrim') bovendien onnodig in verwarring gebracht. Op de ene plaats is een ex-voto een geloftegeschenk (p. 33), op een andere een dankgeschenk (p. 39). Is voorts het onderscheid tussen sacramentsdag en het feest van heilig

sacrament of mirakelfeest (vgl. woensdag na het feest van Gregorius de Grote en tweede donderdag na pinksteren, resp. in de vasten en in de zomer) een ieder direct duidelijk?

Af en toe raakt het boek ook het in bedevaartonderzoek zo belangrijke aspect van de motieven van pelgrims. Ik heb in dat verband vragen bij het gemak waarmee de auteur hier interpretatiemodellen hanteert (m.n. het onderscheid secundaire (recreatieve) en primaire (religieuze) motieven, p. 108). Ook wordt het in dit opzicht belangwekkende Veldkamp-rapport uit 1967 (analyse van de motieven en achtergronden van de bedevaartgangers op basis van 387 interviews uitgevoerd door een organisatiebureau) wel erg verminkt weergegeven.

Tot slot wil ik graag de hoop uitspreken dat de auteur tijd vindt om een of meer aspecten van deze Amsterdamse devotie in een meer wetenschappelijke vorm uit te werken. Gezien de aard van het materiaal en het door Margry verrichte voorwerk zou achterwege blijven hiervan zeker een gemiste kans zijn. En: het Nederlandse bedevaartonderzoek zou er ten zeerste mee gediend zijn. – P. Post.

Maritieme antropologie. – Focaal. Tijdschrift voor antropologie nr. 7 (winter 1988). 108 p.; f 7,-; ISSN 0920-1297.

In dit themanummer maakt gastredacteur Rob van Ginkel, “met zevenmijlslaarzen” zoals hij het zelf formuleert, een rondgang door de literatuur over maritieme antropologie. Hoewel er de laatste tijd veel belangstelling voor dit onderwerp is ontstaan, blijkt er in de verschillende antropologische studies over vissers in Noordatlantische kustgebieden geen sprake te zijn van een eenduidige wetenschappelijke benadering. Wat ze verbindt, schijnt in hoofdzaak de aandacht voor vissersgemeenschappen te zijn. Uit Van Ginkels behandeling van de belangrijkste thema’s en discussiepunten binnen het studieveld blijkt dat sommigen zich daarbij beperken tot een analyse van het leven aan boord; anderen betrekken er bijvoorbeeld ook het leven van de gemeenschap op de wal bij. Verder kan er een reeks van uiteenlopende aspecten bij aan de orde worden gesteld, zoals: de economische en sociale organisatie van de visserij, de toegang tot de vis en de viswateren, de materiële middelen waarmee vissers werken enz. (5-39). Durk Hak probeert de eigen identiteit van een vissersgemeenschap op het spoor te komen, waarvoor hij die van Lemmer als voorbeeld kiest. In het korte bestaan van deze vissersgemeenschap (de opkomst, bloei en achteruitgang van de visserij voltrokken zich in de periode 1870-1930) meent hij overeenkomsten te zien met oude jagersculturen (40-57). Dirkjan Beukenhorst gaat tenslotte in op de betekenis van familieverhoudingen in de plaatselijke visserij van een Siciliaans stadje (58-85). – Jozien Jobse.

Pluis, Jan, & Erna Stupperich. *Die Lachtaube. Eine historische und volkskundliche Untersuchung.* Vreden 1986, Heimatverein Vreden. (Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde, 33). 224 p., 155 ill., 6 krt.

Basis voor deze studie waren vragenlijsten van het P.J. Meertens-Instituut en het K.C. Peeters-Instituut in Antwerpen en vele gegevens van de Volkskundliche Kommission Münster en van heemkundeverenigingen in Noordwest-Duitsland.

Het boek bevat een aantal hoofdstukken over de biologie van de duif (verschijningsvormen, voeding etc.), maar bestaat voor meer dan de helft uit een geannoteerde en rijk geïllustreerde catalogus gewijd aan de beschrijving van duivenkooien. De auteurs gaan bovendien in op de redenen om lachduiven te houden (geneeskraft, geluk, gezelligheid) en de oorzaken van de afname van dit gebruik. Tenslotte bevat het boek een aantal verspreidingskaarten die de verschillende benamingen van de duif en de kooi weergeven. – J.J. Schell.

Rheinische Landwirtschaft um 1820. Die Schwerzche Agrarenquete im Regierungsbezirk Aachen. Bearbeitet von Gert Fischer und Wolfgang Herborn. Köln 1987, Rheinland-Verlag. (Beiträge zur rheinischen Volkskunde, 2). 173 p., 2 krt. ; DM 15,-; ISBN 3-7927-0890-6.

J.N. von Schwerz kreeg in 1815 van de Pruisische regering de opdracht om een onderzoek in te stellen naar de toestand van de landbouw in de na het Wener congres nieuw verworven provincies in het westen. Von Schwerz verzamelde zijn informatie door zelf door de gebieden te reizen, en door middel van vragenformulieren die hij niet alleen naar een aantal willekeurige zegslieden stuurde, maar ook naar alle districtsbestuurders. Enige jaren geleden zijn deze vragenformulieren van de provincie Aachen in het archief teruggevonden. Deze uitgave stelt een selectie uit dit materiaal voor een breder publiek beschikbaar. Een kritische beschouwing over de waarde ervan blijft echter achterwege. - H. van Koolbergen.

Rooijackers, Gerard. *Bodemcultuur. De geschiedenis van het ploegen.* Met bijdragen van Peter Meurkens en Herman Crompvoets. Limbricht 1987, Limburgs Volkskundig Museum. 147 p., tatr. ill. , 4 krt. ; ISBN 90-71774-01-5.

Een goede tentoonstellingscatalogus biedt meer dan alleen een opsomming van de tentoongestelde voorwerpen. In het geval van de tentoonstelling over de geschiedenis van de ploeg, die in het najaar van 1987 in het Limburgs Volkskundig Museum te Limbricht-Sittard werd gehouden, was het aandeel van de eigenlijke catalogus zelfs in verhouding tot de overige tekst zo gering (22 van de 147 pagina's) dat men maar heeft afgezien van de benaming 'catalogus' en koos voor de omschrijving 'uitgegeven bij de gelijknamige tentoonstelling'. Het ploegen door de eeuwen heen wordt hierin vanuit drie verschillende invalshoeken bekeken: een antropologische (Peter Meurkens), een volkskundige (Gerard Rooijackers) en een dialectologische (Herman Crompvoets).

Terwijl Meurkens slechts enige algemene antropologische kanttekeningen maakt en Crompvoets een opsomming geeft van de verschillende benamingen van ploegen die in het Woordenboek van de Limburgse Dialecten en het Woordenboek van de Brabantse Dialecten vermeld worden, heeft Rooijackers het leeuwedeel van de tekst voor zijn rekening genomen. Hij geeft daarin een bijna mondiaal overzicht van de ontwikkeling van de verschillende soorten gereedschap die voor het omploegen van de bodem gebruikt werden en worden, van de hak en spade tot de nieuwste generatie trekkers. Een leesbaar verhaal, waarin niet alleen ingegaan wordt op de verschillende typen ploegen en de verbreiding ervan, maar ook een aantal theorieën die er over de geschiedenis van het ploegen bestaan kritisch besproken worden. In een apart hoofdstuk behandelt hij vervolgens de rituelen die er met betrekking tot het ploegen bestaan hebben (godsoordelen, volksgerichten, ploegoptochten).

Het laatste hoofdstuk gaat tenslotte nog kort in op de verschillende bronnen die er voor de bestudering van het ploegen ter beschikking staan. Al met al een niet erg diepgravende studie, die echter wel een heldere samenvatting geeft van de bestaande kennis en opvattingen over het ploegen en door een uitgebreide bibliografie de geïnteresseerde lezer de mogelijkheid geeft zich verder in het onderwerp te verdiepen. - H. van Koolbergen.

Het Rijke Roomsche Leven. – Nieuwsbrief. Uitgave van de Heemkundige Kring 'Ioannes Goropius Becanus' en de Stichting Geschied- en Oudheidkundig Museum Hilvarenbeek en Diessen 6 nr. 18 (1987) p. 30-94; talrijke ill.

Dit themanummer, verschenen naar aanleiding van een tentoonstelling, bevat korte artikelen over enkele facetten van het religieuze leven in Hilvarenbeek in de negentiende en twintigste

eeuw. *Kees van Kemnade* schrijft over de heiligenverering (p. 31-41) en de Sint-Adrianus-Leesbibliotheek (64-68), *Cees Prinsen* over wandversiering (o.a. diploma's van het lidmaatschap van congregaties, huiszegens) (42-52) en *Jef van Gils* over de processie vanuit Middelbeers naar Scherpenheuvel (53-63) en over bidprentjes (69-94). – J. Helsloot.

Sauermann, Dietmar. *Volkskundliche Forschung in Westfalen 1770-1970. Geschichte der Volkskundlichen Kommission und ihrer Vorläufer*. 2 delen. Münster 1986, F. Coppens Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 16, I-II). 314 en 310 p., ill., krt.; DM 22,80 per deel; ISBN 3-88547-302-X, 3-88547-303-8.

In de jaren '20 van deze eeuw vond er in Duitsland een bestuurlijke herindeling plaats waarin voor een deel de oude Pruisische provincies weer tot leven werden gewekt. Een van die provincies was Westfalen. Op bestuurlijk niveau ontstond om politieke redenen spoedig een behoefte om het speciale karakter van de provincie wetenschappelijk te onderbouwen. In 1928 besloot de provincie Westfalen tot oprichting van een centraal instituut voor de bestudering van land en volk van Westfalen. Nog in hetzelfde jaar werd de Volkskundliche Kommission ingesteld. In 1929 werd zij samen met de Historische Kommission en de Altertumskommission bestuurlijk ondergebracht in het Provinzialinstitut für westfälische Landes- und Volkskunde.

Oorspronkelijk had dit boek in 1978 moeten verschijnen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van deze Volkskundliche Kommission, maar om diverse redenen lukte dat niet. Nadien hebben de ontwikkelingen in de volkskunde en vooral de recente oprichting van drie nieuwe musea in Westfalen die zich alle met een segment van de Westfaalse cultuurgeschiedenis bezighouden, geleid tot een discussie over de toekomstige taken van de Volkskundliche Kommission. Met het oog hierop leek het nuttig om in dit boek ook de geschiedenis van het volkskundig onderzoek vóór de oprichting van de Volkskundliche Kommission in 1928 op te nemen. Die geschiedenis reikt terug tot in de achttiende eeuw en begint met de activiteiten van Justus Möser en de familie Von Haxthausen. Sauermann, sinds 1970 secretaris van de Volkskundliche Kommission, gaat niet verder dan dat jaar, omdat hij dan zelf in beeld komt en hij het moeilijk vindt om zijn eigen werk te beoordelen. Bovendien heeft in deze periode het volkskunde-onderzoek in Westfalen, o.a. door de oprichting van nieuwe instituten, een dermate complex karakter gekregen dat dit niet meer alleen vanuit het perspectief van de Volkskundliche Kommission adequaat beschreven kan worden.

De belangstelling voor de volkskunde in Westfalen hangt vanaf het begin samen met cultuurpolitieke motieven. Zo heeft Justus Möser een grotere waardering voor de boeren-cultuur dan voor de internationaal georiënteerde cultuur van de elite en acht hij bestudering ervan juist voor de elite van groot nut. In de negentiende eeuw is de aandacht hoofdzakelijk gericht op het verzamelen van sagen, sprookjes en liederen. Deze worden enerzijds gebruikt als bron voor reconstructie van de germaanse mythologie, anderzijds opgevat als specifieke uitingsvorm van de Westfaler. Met name de sagen worden gebruikt om Westfalen te onderscheiden van andere gebieden en daarmee het zelfbewustzijn van de Westfaler te versterken. Rond de eeuwwisseling is er een hausse in 'Westfalenboeken' waarin een tegenbeeld van de moderne, stedelijke cultuur wordt geschilderd en de eenheid van de Westfaalse cultuur wordt benadrukt.

In het begin van de twintigste eeuw vormt de opkomst van de heemschut- en natuurbeschermingsbeweging een belangrijke stimulans voor de beoefening van de volkskunde. Het 'Volkstum' verdient op dezelfde wijze bescherming als natuur en gebouwen. Binnen de in 1915 opgerichte Westfälische Heimatbund wordt in 1919 een afdeling volkskunde gecreëerd, vooral op instigatie van Karl Wagenfeld. De heemschutbeweging zorgt de komende jaren voor een sterke popularisering van de volkskunde in Westfalen.

Met de oprichting van de Volkskundliche Kommission in 1928 wordt het volkskundig onderzoek definitief in wetenschappelijke banen geleid. In deze commissie zijn de universiteit van Münster, de Westfälische Heimatbund en de provincie Westfalen vertegenwoordigd. De voorzitters van deze commissie drukken steeds een duidelijk stempel op de richting van het onderzoek. Julius Schwietering, de eerste voorzitter, richt het onderzoek op de sociale en culturele structuur van dorpsgemeenschappen en het functioneren van volkskundige verschijnselen hierin. Onder Jost Trier, die in 1933 Schwietering opvolgt, verschuift de aandacht naar de vaststelling van cultuurgebieden en van de factoren die de verspreiding van culturele verschijnselen hebben beïnvloed. Het boerenhuis staat hierbij centraal. Daarnaast komen er onder leiding van Karl Schulte-Kemminghausen tal van andere projecten tot ontwikkeling die voor een deel meer documentair van karakter zijn: het volkslied- en volksverhaalonderzoek, het verzamelen van veldnamen, het Westfaalse Woordenboek en de medewerking aan de enquêtes van de Duitse volkskunde-atlas.

De eerste jaren na de tweede wereldoorlog stagneren de wetenschappelijke activiteiten. Opvallend is het cultuurpolitieke accent in de werkzaamheden, met name van Martha Bringemeier, die zich in die tijd samen met de Westfälische Heimatbund concentreert op het geven van lezingen voor allerlei verenigingen teneinde de mensen weer een cultureel houvast te geven. Ook Georg Schreiber probeert in die tijd het onderzoek dienstbaar te maken aan maatschappelijke doeleinden. Hij vindt dat de Volkskundliche Kommission eenzijdig op de cultuurgeografie is gericht en vraagt meer aandacht voor de religieuze volkskunde die tot taak heeft "lebendiges Brauchtum zu stützen".

Pas in de jaren '50 komen de wetenschappelijke activiteiten weer op gang. In 1950 besluit de Volkskundliche Kommission het Archiv für westfälische Volkskunde op te richten, naar het voorbeeld van het Folklivsarkivet in Lund (Zweden). Dit archief zendt in de volgende jaren 46 vragenlijsten uit naar geselecteerde medewerkers die de vragen, anders dan in de enquêtes van de Duitse volkskunde-atlas, in een samenhangend verhaal beantwoorden zoals dat ook in Lund gebeurt. Op basis van dit materiaal zijn tal van publicaties verschenen.

Onderzoek en documentatie zijn de laatste jaren niet meer exclusief op de boerencultuur rond 1900 gericht, maar schenken nu ook aandacht aan andere sociale groepen. De documentatie concentreert zich bovendien meer op bepaalde thema's die direct wetenschappelijk worden uitgewerkt. Daarbij betreft het archief zijn materiaal niet meer uitsluitend van zijn zeggspersonen, maar schakelt het ook heemkundeverenigingen en gemeenten in. Een nieuwe vorm van documentatie vormen de autobiografische berichten. Behalve door de korrespondenten overweegt men in de toekomst deze ook door vertegenwoordigers van bepaalde sociale groepen en van beroepen te laten opstellen.

In de jaren '70 is het onderzoek ook meer gebruik gaan maken van archivalische, seriële bronnen, met name boedelinventarissen, waardoor langdurige ontwikkelingsprocessen bestudeerd kunnen worden. Het onderzoek is de laatste jaren steeds meer toegespitst op bepaalde thema's zoals de ruimtelijke verspreiding van culturele fenomenen, acculturatieproblemen, de verhouding stad-land, de invloed van de industrialisatie op de cultuur.

Sauermann geeft in zijn boek een voortreffelijk en instructief beeld van 200 jaar volkskundig onderzoek vlak over de grens. Wat mij betreft had hij hierbij nog wel wat uitvoeriger op de ideeën en wetenschappelijke doelstellingen van de onderzoekers en op de resultaten van het onderzoek mogen ingaan alsmede op de meningsvorming binnen de Volkskundliche Kommission.

De waarde van het boek als naslagwerk wordt nog verhoogd doordat het, in de bijlage bij het eerste deel (p. 215-314), de tekst van tal van documenten bevat (oproepen aan het publiek, werkplannen, statuten) en de namen van de leden en de publicaties van de Volks-

kundliche Kommission. In het tweede deel van dit boek zijn de volledige teksten van de 46 vragenlijsten van het Archiv für westfälische Volkskunde met een zaakregister daarop afgedrukt. – A.J. Dekker.

Scharfe, Martin, Martin Schmolze & Gertrud Schubert (Hrsg.). *Wallfahrt – Tradition und Mode. Empirische Untersuchungen zur Aktualität von Volksfrömmigkeit*. Tübingen 1985, Tübinger Vereinigung für Volkskunde. (Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen, 65). 246 p., 59 ill.; ISBN 3-925340-35-1.

Deze bundel is het directe resultaat van een aan het Ludwig Uhland-Instituut gebruikelijke onderwijsvorm: een zgn. 'Projektstudium'. Studenten en docenten verdiepen zich gedurende een vastgestelde periode (ca. drie semesters) in één bepaald probleemveld. Zo'n project wordt afgesloten met het naar buiten brengen van de resultaten (in de vorm van een tentoonstelling, artikel of boek). In dit geval betreft het een projectstudie onder leiding van Martin Scharfe naar de actualiteit van het verschijnsel bedevaart.

Opzet en inhoud van dit boek zijn ten volle bepaald door de geschetste achtergrond van het project: het is – niet meer, maar ook niet minder – een verslag van het verrichte onderzoek (waaronder veldwerk, literatuurstudie en eigen reflecties en analyses) in een beperkte periode. Als methode van onderzoek werd vooral de participerende observatie ('teilnehmende Beobachtung') gekozen, met als regionale toespitsing Beieren (vooral Altötting). Belangrijk onderdeel van de projectgroep moet zeker de bezinning over de eigen werkwijze geweest zijn, getuige het interessante deel dat gaat over de participerende observatie als (empirische) onderzoeksvorm (vgl. pp. 43vv.). Het verslag laat voorts zien hoe in luttele semesters het gehele scala van aspecten van bedevaartonderzoek aan bod is gekomen: van de methode van onderzoek, tot de heiligenverering en de zgn. 'Wallfahrts-Boom'. Na een levendige introductie via een reeks van impressies ('Bilder') komen achtereenvolgens aan bod: een bezinning op de onderzoeksmethode, de organisatie van de bedevaart (zowel 'thuis' als in het genadeoord), de weg als doel, de functie en waarden van bedevaarten, het motief-onderzoek (via interviews en via ex-voto's; hier enkele zeer goede passages over 'volkskunst'), de (heiligen)verering (vorm en functie) en reflecties over de vaak gesignaleerde huidige (plotse) opleving van het fenomeen (relativering en waardering).

Zoals uit het bovenstaande duidelijk moge zijn kan er geen afgerond vertoog verwacht worden. Niettemin ben ik misschien wel juist door dit impressie-karakter enthousiast over deze bundel. Het is een zeer prettig leesbaar en levendig boek geworden waarin schetsmatige impressies worden afgewisseld met theoretische analyses (inclusief een notenapparaat waarin Hegel, Marx, Engels, Horkheimer, Adorno en Popper dominant aanwezig zijn). Het fotomateriaal ondersteunt de impressies die in het boek worden aangeboden. – P. Post.

Volksgeneeskunde en officiële geneeskunde. – *Ethnologia Flandrica* 2 (1986) p. 1-109.

In deze aflevering van *Ethnologia Flandrica* worden de lezingen gepubliceerd die gehouden zijn op het in 1984 door de Leuvense Vereniging voor Volkskunde georganiseerde symposium over volksgeneeskunde. Anita Boesmans en Relinde Geys deden verslag van hun onderzoek in 1980 naar resp. de bestrijding van wratten (p. 14-38) en de behandeling van reuma (39-48). Met behulp van een door S. Top opgestelde vragenlijst, die als bijlage is toegevoegd (27-35), bezochten zij ieder 180 personen in twee plaatsen in Belgisch Limburg. Beiden kwamen tot de conclusie dat, naast officiële of alternatieve geneesmethoden, traditionele volksgeneeskundige middelen en magische behandelingswijzen nog steeds in trek zijn. Het verband tussen de identiteit van de patiënt (leeftijd, sekse, beroep enz.) en het

gekozen geneesmiddel is echter niet duidelijk te leggen. In aansluiting hierop spraken twee artsen als vertegenwoordigers van de officiële geneeskunde over oorzaken, symptomen, soorten en behandelingsmethoden van reuma (J. Dequeker, 95-99) en wratten (J.L. Michiels, 103-108). Volgens hen kan uit het feit dat deze kwalen soms vanzelf verdwijnen het succes van de vele niet-medische middelen verklaard worden. De bijdrage van M. van den Berg ging over ziekte en genezing in het Antwerpse volksverhaal. Hij analyseerde uit een in de negentiende en twintigste eeuw bijeengebrachte sagenverzameling (13000 nummers) de verhalen over ziekte en genezing. Er zijn twee verhaaltypen te onderscheiden: verhalen over ziekten die veroorzaakt zijn door beheksing (zwarte magie) en die door geestelijken of heksenmeesters met behulp van magische of religieus-magische middelen bestreden moeten worden, en verhalen over witte magie waarin sprake is van natuurlijke ziekten die door genezers worden behandeld. Voor de geschiedenis van de volksgeneeskunde is het volksverhaal niet van grote betekenis, omdat het ziektebeeld, de geneesmiddelen en de recepten niet scherp omschreven worden. Wel is het een bron voor de kennis van de houding van de mens tegenover ziekte en genezing (49-94). – E. Doelman.

Vreemd gepsuis. [Uitgave:] Anne Frank Stichting. Amsterdam 1987, Ambo/Novib. 224 p., tatr. ill.; ISBN 90-263-0839-6.

Hoezeer de Nederlandse cultuur in het verleden en tot op de dag van vandaag 'buitenlandse' invloeden heeft ondergaan, blijkt volop uit de bundel *Vreemd gepsuis*. Althans vanuit een bepaald perspectief. Want het accent ligt primair op de stereotiepe beeldvorming van Nederlanders over nieuwkomers, en niet zozeer op de cultuur van deze nieuwkomers, en de wijze waarop en de mate waarin deze van invloed is geweest op de Nederlandse cultuur. In inleiding en nawoord spreken Dubbelman en Tanja, beiden verbonden aan de Anne Frank Stichting, de hoop uit dat de gevoeligheid voor stereotypen en vooroordelen met een al dan niet racistisch karakter zal toenemen wanneer Nederlanders met hun eigen onhebbelijkheden in dit opzicht worden geconfronteerd – en dat gebeurt in deze bundel in ruime mate.

Totaal vijftien auteurs, overwegend historici, neerlandici en sociologen, beschrijven in evenveel hoofdstukken hoe de beeldvorming ten aanzien van vreemdelingen vanaf 1580 tot in onze tijd is verlopen. Daarbij is geen volledigheid nagestreefd; het brede onderzoeksterrein van subjectieve reacties op de komst van nieuwkomers is nog maar zeer ten dele verkend. Per bijdrage wordt steeds een verschillende groep vreemdelingen centraal gesteld – de termen vreemdeling, nieuwkomer, buitenlander, immigrant en vluchteling worden in deze bundel alle zonder veel onderscheid gebezigd. Achtereenvolgens valt te lezen over Nederlandse beeldvorming over Zuidnederlandse immigranten in de jaren 1580-1630, Duitse immigranten en trekarbeiders in de zeventiende en achttiende eeuw, hugenoten van 1680 tot halverwege de vorige eeuw, heidens of zigeuners van 1420 tot 1730, joden in de achttiende eeuw, buitenlandse mijnwerkers in Limburg vanaf rond 1900 tot 1975, Chinezen in de jaren 1910-1940, negers in de zeventiende en achttiende eeuw, Ambonese militairen vanaf eind negentiende tot halverwege de twintigste eeuw, Indische Nederlanders in de twintigste eeuw, en, uit het meer recente verleden, over Islamiëten, wederom over negers en zigeuners, en ten slotte over Tamils en Turken. De gehanteerde bronnen zijn alle schriftelijk en variëren van vroegere geschiedwerken, plakaten, reisverhalen, rapporten, brieven, preken, toneelstukken, gedichten, romans, pamfletten, kranten en periodieken tot schoolboeken, stripverhalen en reisgidsen.

Het resultaat is een caleidoscopisch beeld van vroegere en recente beeldvorming, meestal ongunstig en meestal hardnekkig. Dat neemt niet weg dat ook gunstige stereotypen konden circuleren en dat sommige stereotypen aan verandering onderhevig waren. Zo werden de aanvankelijk om hun streng-calvinistische opvattingen geroemde hugenoten een halve eeuw

later als 'dertel en frivool' afgeschilderd kwam het negatieve negentiende-eeuwse stereotype van de ongedisciplineerde Ambonees in zijn tegendeel te verkeren toen het koloniale leger een tekort aan soldaten had en de overheid op Ambon rekruten ging werven. Een gewijzigde maatschappelijke positie van vreemdelingen, veranderende opvattingen in de Nederlandse samenleving over goed en kwaad of over wat gepast is of niet, en ook wijzigingen in het overheidsbeleid konden bestaande stereotypen omvormen. Ongunstige beeldvorming behoeft niet zonder meer tot discriminatie of vervolging te leiden. Dit was meestal pas het geval indien de autoriteiten de betreffende minderheden zwart afschilderden, zoals onder meer gebeurde met zigeuners, Chinezen en buitenlandse mijnarbeiders in Limburg. *Vreemd gepuis* biedt lezenswaardige informatie over hoe Nederlanders over nieuwkomers hebben gedacht. Een nadere confrontatie van beeld en werkelijkheid, van stereotypen over en feitelijk gedrag van nieuwkomers, alsmede meer kennis over frequentie en aard van de contacten tussen nieuwkomers en Nederlanders behoren echter tot de voorwaarden om tot een bevredigender inzicht in processen van stereotiepe beeldvorming te kunnen komen. Ook het volkskundig onderzoek kan hieraan een bijdrage leveren. – Marijke Gijswijt-Hofstra, februari 1988.

Wonen in het verleden. 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie. Onder redactie van P.M.M. Klep [e.a.]. Amsterdam 1987, NEHA (NEHA-series III,1). (10) 305 p., ill., graf., tab.; ISBN 90-71617-02-5.

In het voorjaar van 1985 werd de negende Conferentie Maatschappijgeschiedenis gehouden. Deze conferenties hebben tot doel onderzoek op nog weinig geëxploreerde terreinen te stimuleren en daarbij tevens historici van verschillende deeldisciplines met elkaar in contact te brengen. Met de keuze van zowel onderwerp als deelnemers is men er bij deze laatste conferentie uitstekend in geslaagd deze doelstellingen te bereiken. Niet alleen omdat 'wonen' onder historici een tot nog toe weinig bestudeerd onderwerp is, maar ook omdat onder degenen die voor de conferentie een paper indienden zich historici van maar liefst zes verschillende historische richtingen bevonden, te weten sociaal-economisch historici, historisch-demografen, landbouwhistorici, historisch-geografen, sociaal-historici én kunsthistorici.

In de bundel 'Wonen in het verleden' is het resultaat van deze conferentie samengevat. Naast een groot aantal van de op de conferentie ingeleverde papers bevat ze ook twee artikelen van respectievelijk P.M.M. Klep en A.J. Schuurman die meer pretenderen dan slechts een verslag te geven van het onderzoek naar een deelaspect.

Klep (Omtrent wonen in het verleden: veranderingen in vormgeving, schaarste en ruimte, p. 1-18) bakent eerst het terrein af en doet dat op een – terecht – ruimhartige manier. Hij onderscheidt met betrekking tot het wonen drie dimensies: de 'wooncultuur', d.w.z. de vormgeving, de inrichting en het gebruik van de woning; de 'woonvoorziening', d.w.z. de beschikbaarheid van woningen en woondiensten, die natuurlijk van grote invloed is op het kiezen, verwerven en bewonen van een woning, en het 'woongebied', d.w.z. de ruimte rond het huis, de nederzettingvorm.

Met deze drie dimensies als leidraad behandelt Klep vervolgens de literatuur die er over het onderwerp in de loop der jaren is verschenen. Zijn conclusie is dat, hoewel er op enige deelgebieden belangwekkende studies zijn verschenen, de historiografie van het wonen nog ernstige hiaten vertoont, met name ten aanzien van het deelgebied 'woonvoorziening'. Ook is er over de periode voor 1870 belangrijk minder geschreven dan over de periode daarna. Tenslotte bleek ook de oogst aan literatuur die de drie hierboven genoemde dimensies tot een geheel probeert te integreren zeer mager te zijn.

Vervolgens probeert Klep nog in enkele bladzijden zelf een aanzet te geven tot zo'n geïntegreerde geschiedenis door enkele hoofdlijnen in de geschiedenis van het wonen in de

Nederlanden van de middeleeuwen tot heden aan te geven. Bij deze schets ligt vooral de nadruk op de rol van de Nederlandse architectuur, de rol van de economische groei, de specifieke inkomensverdeling en het moment waarop stedelijke achteruitgang inzet. Aspecten van het wonen waarvan Schuurman in zijn inleiding over het onderdeel 'wooncultuur' (zie hierna) gezegd zou hebben dat de mens eruit is verdwenen.

Ook de meeste van de andere bijdragen die buiten de dimensie 'wooncultuur' vallen missen dit aspect. Dit moet niet als verwijt opgevat worden: studies over het bedrag dat door arbeidersgezinnen in het begin van de twintigste eeuw aan huur opgebracht moest worden, of over de politieke achtergronden van de tuinstad zijn uiterst waardevol. Ze vallen alleen buiten het directe aandachtsveld van de volkskunde. Slechts de artikelen van E.J.G. van Royen (Beheersaspecten in het huisvestingsbeleid van mijnondernemingen en rooms-katholieken in Zuid-Limburg, 1900-1940, 81-94) en van M. Adang ("Tegen leelijkheid en smaakmisleiding"). Twee tentoonstellingen (uit 1905 en 1910/11) in het Stedelijk Museum te Amsterdam, 129-140), zijn hier te noemen. Van Royen is nagegaan in hoeverre de wens tot stabilisering en disciplineren bij de woningstichters, d.w.z. de mijnondernemingen en de (katholieke) woningcentrales een rol hebben gespeeld in de motivatie tot bouwen, in de wijze van bouwen en in het beheer van de arbeiderswoningen.

Het blijkt dat de woningstichters over het algemeen zeer succesvol waren in hun pogingen de verstedelijking van Zuid-Limburg tegen te gaan en de traditionele Limburgse waarden op te leggen aan de grote stroom nieuwkomers.

Adang doet verslag van een grotendeels mislukte 'beschavingspoging'. De initiatieven die in het begin van deze eeuw vanuit socialistische hoek werden genomen om de arbeider tot een andere stijl van huisinrichting en kleding te brengen vonden onder de groep waarvoor ze bedoeld waren nauwelijks weerklank.

A.J. Schuurman is in deze bundel present met twee bijdragen, waarvan de eerste (De studie van woonculturen in het verleden als sociaal-economische geschiedenis, 171-188) een analyse geeft van de studie van de wooncultuur zoals deze de afgelopen honderd jaar in Nederland heeft plaatsgevonden, met daarbij vooral aandacht voor de nieuwe richting die het onderzoek de laatste jaren is ingeslagen. Naar mijn weten is dit een eerste, en zeer geslaagde, poging tot een historiografisch overzicht. Schuurman constateert een grote kloof tussen de manier waarop historici en bouwkundigen voor de Tweede Wereldoorlog met het onderwerp 'wonen' omgingen en de manier waarop dit de laatste tijd gebeurt. Hij onderscheidt vanaf de negentiende eeuw, toen er enige interesse ontstond voor de wijze waarop de voorvaderen leefden, bij de bestudering van het onderwerp 'wonen' drie verschillende benaderingen, de kunsthistorische, de bouwkundige en de cultuurhistorische. Bij kunsthistorici overheerst de aandacht voor stijlen, evenals bij de in stijlen en bouwtechnieken geïnteresseerde bouwkundigen. De cultuurhistorici blijken vaak bij nader inzien, op enkele uitzonderingen na zoals bv. L. Knappert en tot op zekere hoogte ook G.D.J. Schotel, meer oog te hebben voor de geschiedenis van zeden en gewoonten dan voor de inrichting van de woning. Bij alle drie de richtingen valt op dat, hoeveel feitelijke informatie de studies ook mogen bevatten, de bewoner van het bestudeerde huis nauwelijks enige aandacht krijgt.

De 'nieuwe benadering' heeft die aandacht juist wel. Ze vat wonen op als menselijk handelen dat op duizend manieren kan gebeuren maar slechts in één bepaalde vorm gereïaliseerd wordt. Deze vorm kan veranderen van tijd tot tijd, van groep tot groep en van streek tot streek. Een reconstructie van de veranderingen en verschillen van deze vorm geeft inzicht in de (on)mogelijkheden van mensen om aan een belangrijk deel van hun leven gestalte te geven. Tevens deelt die reconstructie ons iets mee over de sociale en economische verhoudingen en biedt het een mogelijkheid om greep te krijgen op de oorzaken van de veranderingen.

gen en verschillen. De laatste decennia zijn er steeds meer studies aan te wijzen die op een dergelijke manier het onderwerp bij de kop vatten.

Voorbeelden daarvan zouden de bijdragen van de overige auteurs in de sectie ‘wooncultuur’ moeten zijn. Helaas is dat niet altijd het geval. De papers zijn vaak niet meer dan korte schetsen van lopend onderzoek en zijn zelfs ten dele reeds achterhaald door recentere, veel gewichtiger publicaties. Ik denk hierbij vooral aan de reeds verschenen delen over het Rapenburgproject van C.W. Fock e.a. en de dissertatie van T. Wijsenbeek (zie VB 13,2 p. 250vv).

De bijdragen, hoe verschillend ook in tijd, plaats en bestudeerde groep, cirkelen alle rond één thema: het gebruik van de ruimten met daarbij als rode draad door de eeuwen heen de veranderde steeds verder gaande differentiatie van de functies van de verschillende vertrekken.

In Leiden (C.W. Fock, *Wonen aan het Leidse Rapenburg door de eeuwen heen, 189-205*) valt daarbij het volgende te constateren. Op grond van de voor het Rapenburgproject verzamelde boedelinventarissen blijkt dat het aantal kamers waarin geslapen werd afneemt tot het begin van de achttiende eeuw, terwijl juist vanaf die tijd de term ‘slaapkamer’ in zwang raakt. Dit lijkt te duiden op een duidelijke ontwikkeling in de richting van een vertrek met slechts één functie: slapen. Waarschijnlijk is dat ook juist. De manier waarop de cijfers gepresenteerd worden – een optelling van alle ‘slaapkamers’ in alle boedelinventarissen, zonder dat rekening gehouden wordt met het totale aantal boedels per periode, het totale aantal kamers per boedel en de verdeling van de boedels over de verschillende sociale groepen – maakt de conclusie echter minder overtuigend.

Juist het inbrengen van deze variabelen maakt het artikel van Schuurman (*Het gebruik van vertrekken in de 19e eeuwse Zaanse woningen, 231-247*), die kon beschikken over een veel uitgebalanceerdere gegevensverzameling, zo veel interessanter. Hij analyseert hier de functie van de vertrekken die hij aantrof in 225 Zaanse boedels. Deze verzameling telt boedels uit drie periodes, rond 1830, 1860 en 1890, van vijf verschillende beroepsgroepen, arbeiders, boeren, middenstanders, fabrikanten/kooplieden en vrije beroepsbeoefenaren. Zodoende was Schuurman niet alleen in staat na te gaan hoe het gebruik van de vertrekken veranderde in de loop van de negentiende eeuw maar ook of er tussen de beroepsgroepen opmerkelijke verschillen bestonden. Al lijkt de conclusie, nl. dat de differentiatie van het gebruik van de ruimten in de negentiende eeuw toeneemt en dat de burgerij (d.w.z. de fabrikanten/kooplieden en vrije beroepsbeoefenaren) daarbij het voortouw neemt, zeer voor de hand liggend, de subtiële manier waarop de gegevens gebracht worden, waardoor ook nevenlijnen en zelfs tegendraadse lijnen zichtbaar worden, maakt dit artikel tot het meest waardevolle van de bundel.

Ook T. Wijsenbeek baseert zich voor haar bijdrage (“Woongenot” van armen in de 18e eeuw, 215-228) voornamelijk op boedelinventarissen. Deze inventarissen laten een weinig florissant beeld zien van de woonomstandigheden van de Delftse armen in de achttiende eeuw.

De armoede van Delft staat in schril contrast met de weelde van de Hoornse, Leidse en Goudse patriciërs (Kooijmans, Prak en De Jong, *Wonen op stand, de woningen van vooraanstaande families te Gouda, Hoorn en Leiden in de 18e eeuw, 207-216*). Interessant in hun betoeg, waarin ook gebruik gemaakt wordt van de boedelinventaris, is de uniformiteit die in alle drie de steden werd geconstateerd. Overal golden dezelfde normen met betrekking tot de inrichting van het huis en de presentatie naar buiten. Dit had voor de Goudse regenten onaangename gevolgen. Hun inkomen was aanmerkelijk lager dan dat van hun standgenoten in Leiden en Hoorn, zodat zij zich vaak diep in de schulden moesten steken om aan de norm te kunnen voldoen.

Een geheel andere bron voor de bestudering van de wooncultuur boorde N.L. Prak aan (Klein behuisd, de wooncultuur van arbeiders in de 19e eeuw, 249-258). Rapporten van artsen en ingenieurs, en tekeningen van bouwaanvragen worden gebruikt om te laten zien dat er in de negentiende eeuw meer aandacht ontstond voor de woonomstandigheden van arbeiders. Gevolg daarvan was dat langzamerhand de woningen groter werden en er bij de verdeling van de vertrekken meer rekening gehouden werd met de wensen van de bewoners zelf.

De bundel wordt afgesloten met een uitgebreide door Klep en Schuurman samengestelde thematische bibliografie (681 titels).

Als een eerste poging om de kennis die er in Nederland over het onderwerp 'wonen' aanwezig is bijeen te garen en samen te vatten is deze bundel zeker geslaagd. Als echter de inhoud van de meeste hierboven besproken bijdragen wordt vergeleken met de eisen die Klep en vooral Schuurman stellen, kan geconcludeerd worden dat hier slechts aanzetten te vinden zijn naar grotere studies. Enkele daarvan (bv. Wijsenbeek en Fock) zijn inmiddels al geheel of gedeeltelijk gerealiseerd. – H. van Koolbergen.